

Cumhuriyet'in İlk Yüzyılında Cevher-nâme Neşirleri ve Yayınları Üzerine

Exploring Cevher-nâme: Publications and Studies on Gemology in the First Century of the Republic of Türkiye

Sibel Murad¹

ÖZET

"Cevher" olarak adlandırılan değerli taşlar, çeşitli özelliklerinden dolayı eski çağlardan beri insanlığın ilgisini çekmiştir. Her iklim ve kültürde benzer veya farklı özellikleriyle çeşitli amaçlar için kullanılan cevherler, değerli, yarı değerli ve değersiz olarak sınıflandırılır. Cevherlerin farklı kültürlerde ve zamanlarda insanlar için önemli olmalarının nedeni; güzellik, zenginlik ve güç simgesi olarak görülmesidir. Bunlar dışında onları önemli kılan diğer bir özellikleri de cevherlerin şifa kaynağı olarak görülmesidir. Değerli taşların fiziksel özellikleri, buldukları yerler, kullanım alanları, fayda ve zararları gibi birçok konuyla ilgilenen "cevâhîr ilmi" hakkında ayrıntılı bilgiler veren cevher-nâmeler, farklı çağlarda ve kültürlerde rağbet gören eserlerden olmuştur. Bu makalede telif ve tercüme cevher-nâmelerin günümüze kadar olan Türkçe neşirlerinden ve çalışmalarından bahsedilecektir. "Cumhuriyet Dönemi Cevher-nâme Yayınları Üzerine" başlıklı bölümde müstakil cevher-nâmeler ve bunlarla ilgili Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalar ele alınacaktır. Mevcut çalışmaların muhteva bakımından farklı veya benzer yönleri ortaya konularak günümüze kadar uzanan süreçte cevher-nâme türünün çalışmalarda ele alınış biçimi değerlendirilecektir. "Cevherler ve Cevher-nâmeler Üzerine Tematik Çalışmalar" başlığı altında tıp-halk hekimliği, edebiyat, halk inanışları ve tarihi dönemlerde cevherlerin bulunuşu, işleniş ve kullanım alanlarıyla ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Sonuç ve değerlendirmeler bölümünde ise yazıda bahsi geçen cevher-nâmeler ve bunlar üzerine yapılan çalışmaların konu bakımından dağılımı verilerek bugüne kadarki mevcut çalışmalar değerlendirilecek ve cevher-nâmelerle ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalar için birtakım önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cevher-nâme, cevher, ilmü'l-cevâhîr, değerli taşlar, cevher-nâme neşirleri

ABSTRACT

Since ancient times, humanity has been fascinated by precious stones, referred to as "ore," due to their diverse characteristics. These ores, utilized for various purposes across different climates and cultures, are categorized as precious, semiprecious, or worthless based on their properties. They hold significance in numerous cultures and epochs, serving as symbols of beauty, wealth, and power. Additionally, they are esteemed for their perceived healing properties. *Cevher-nâmes*, comprehensive texts delving into the "science of gemstones," cover a wide array of topics including the physical attributes of precious stones, their geographical origins, applications, benefits, and drawbacks. These texts have enjoyed popularity across different historical periods and cultures. This article discusses Turkish publications and

¹Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Amasya, Türkiye

ORCID: S.M. 0000-0003-0175-7702

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sibel Murad,
Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Amasya, Türkiye
E-posta: sibel.murad@amasya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 30.01.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 21.02.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 28.02.2024

Kabul/Accepted: 15.03.2024

Atıf/Citation: Murad, S. (2024). Exploring cevher-nâme: publications and studies on gemology in the first century of the Republic of Türkiye. *TUDED*, 64(1), 53-95.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1428744>

translations of copyrighted *cevher-nâmes* up to the present day. In the section titled “On *Cevher-nâme* Publications in the Republican Era,” it explores individual *cevher-nâmes* and related studies from the Republican era, assessing the handling of the *cevher-nâme* genre in contemporary research by comparing and contrasting various aspects of existing studies. Furthermore, thematic studies examining the discovery, processing, and utilization of ores in realms such as medicine, literature, folklore, and historical contexts are scrutinized under the section titled “Thematic Studies on Ore and *Cevher-nâmes*.” The conclusion and evaluation sections appraise current research endeavors, presenting an overview of the distribution of mentioned *cevher-nâmes* and associated studies according to subject matter, and offer suggestions for future investigations in the field of *cevher-nâmes*.

Keywords: Ore, ore books, *cevher*, *cevher-nâme*, *cevher-nâme* publications

EXTENDED ABSTRACT

Precious stones, mines and minerals, collectively referred to as “ore,” have captivated humanity since ancient times due to their diverse properties. Used for various purposes across different climates and cultures, ores are categorized as precious, semiprecious, or worthless based on their unique attributes. One significant reason for their importance across different cultures and epochs is their perceived healing capabilities. These healing properties are sometimes harnessed through traditional medicinal practices, either independently or in combination with other remedies, as well as through their believed mystical powers. Historical medical texts often mention stones, classified as precious, semiprecious, or worthless, being utilized in the treatment of various ailments due to their healing properties. *Cevher-nâme*, detailed accounts exploring the properties of ores, particularly precious stones, have been esteemed works across various historical periods and cultures.

This article discusses copyrighted or translated *cevher-nâme* publications and works written in Turkish to date, primarily focusing on those concerning precious and semiprecious stones. By analyzing existing studies, this article examines how the *cevher-nâme* genre has been approached over time and offers suggestions for future research in this area.

Within the study, a section titled “On the Publications of *Cevher-nâmes* in the Republican Period” delves into independent *cevher-nâme* and mentions publications brought into Turkish through compilation or translation. This section highlights a total of 17 *cevher-nâmes*, with 6 of them being copyrighted. While some of these *cevher-nâmes* are directly translated, others were influenced by renowned *cevher-nâmes* preceding them, drawing upon the information contained within. Some works specify the *cevher-nâmes* and sources they utilized, whereas in others, renowned *cevher-nâmes* or their authors are referenced in information transfers. Out of the seven *cevher-nâmes* introduced as translations, only one originates from an Arabic source, with the remaining translations derived from Persian works. During the translation process, certain translators omitted extraneous information deemed irrelevant to their contemporary context, while others supplemented their translations with personal experiences and knowledge. Four works of this nature can be categorized as copyright-translation. Our study provides details concerning the author/translator, date of writing/translation, editions, content, and associated studies for each *cevher-nâme*. Among these 17 *cevher-nâmes*, a total of 8 books, 12 articles, and 25 studies, comprising 1 undergraduate, 3 master’s, and 1 doctoral theses, were identified during the Republic period.

In the second section of the study titled “Thematic Studies on Ores and *Cevher-nāmes*,” thematic investigations regarding ores are addressed. Under the category of other studies, a total of 35 inquiries spanning the fields of medicine-folk medicine, literature, folklore, and history are outlined. Among these, two studies provide general insights into *cevher-nāmes*. Five studies, discussed within the medicine-folk medicine category, offer insights into the medical benefits of ores. These inquiries are founded upon ores or sections within texts mentioning ores concerning their medical advantages and drawbacks.

Most investigations concerning precious stones are situated within the domain of classical literature. Our article encompasses a total of 16 studies in this area. Predominantly, these works focus on precious stones utilized within a century of classical literature or within a poet’s divan. Among these, ten studies delve into the subject, including two master’s theses, six articles, and two papers. Additionally, two articles explore poems wherein precious stones serve as elements of rhyme and meter, three articles concentrate on a single stone, and one article discusses precious stones in the context of jewelry and accessories. The two inquiries examined under this category, comprising one master’s thesis and one article, explore the treatment of ores within ancient Turkish language texts and Chagatai period Turkish literature. The scarcity of investigations on this topic may be attributed to the fact that copyrighted or translated *cevher-nāme* publications predominantly feature sections focusing on linguistic analysis.

Studies within the folklore domain, associated with folk culture and beliefs, typically center on semiprecious or worthless stones rather than precious ones. However, there are references to stones such as “yada stone,” revered for cultural reasons or believed to possess magical properties. Given the abundance of studies in this area, we mention one book and one article under this category, while additional studies on the subject are cited in footnotes.

Giriş

İnsanlık tarihinde yer altı kaynaklarının bulunuşu ve işleniş çağlara ad verecek kadar önemli bir hadise olmuştur. Madenler, değerli taşlar şüphesiz ki her çağda insan hayatının vazgeçilmezleri arasında yer almıştır. “Cevher” olarak adlandırılan değerli taşlar, madenler ve mineraller antik çağlardan beri çeşitli özelliklerinden dolayı insanlığın ilgisine mazhar olmuştur. Her iklimde, her kültürde benzer ya da farklı özellikleriyle birçok amaç için kullanılan “cevherler”, değerli, yarı değerli, değersiz olarak da adlandırılarak kendi içlerinde sınıflandırılmışlardır. Farklı zaman dilimlerinde, farklı kültürlerde insanlar için önemli olmalarının başlıca sebeplerinden biri şifa kaynağı olarak görülmeleri olmuştur. Cevherlerdeki bu şifa bazen geleneksel tıp yöntemleriyle bazen tek başına, bazen başka bir deva ile kullanılarak, bazen de sahip olduklarına inanılan mistik güçleriyle gelmiştir. Değerli, yarı değerli, değersiz olarak da adlandırılan taşların, birçok tarihî tıp metninde iyileştirici özellikleri sebebiyle bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldıklarına yer verilmiştir. Örneğin değerli taşlardan biri olan akik hakkında kamı durdurduğu ve temizlediği (Erdem, 1998, s. 263), yakut taşının mutluluk verdiği (Argunşah, 1999, s. 114); incinin gamı ve kederi giderdiği, baş ağrısına iyi geldiği (Murad, 2024, s.295) gibi bilgilere birçok kaynaktan rastlanmaktadır. Cevherleri ilgi çekici hale getiren bir diğer özellik ise mistik güçlere sahip olduklarına inanılmış olmasıdır. En eski dönemlerden bu yana insanoğlu çaresiz kaldığı durumlar ve olaylar karşısında doğaüstü güçlerden veya bu güçlerin tesirlerini taşıyan metallerden medet ummuştur. Örneğin üstte taşınması yahut bir takı olarak kullanılmaları durumunda akiğin mutluluk verdiği, yoksulluğa engel olduğuna (Kutlar, 2005, s. 36), firuze taşının savaşta düşmana karşı güç verdiği, halk gözünde kişiyi itibarlı yaptığına (Kutlar, 2003, s. 379), eski Türklerde yada/yeşim taşının yağmur yağmasına vesile olduğuna inanılmış ve birçok konuda cevherler bir tılsım aracı olarak kullanılmıştır. Bu iki özellik dışında, bilhassa değerli taşlar olarak bilinen yakut, elmas, firuze, lal, akik, zümrüt, inci vb. taşlar; hem maddi anlamda kıymetli olmaları, hem de parıltılı, canlı renkleri sayesinde kazandıkları güzellikleriyle ilk çağlardan günümüze kadar kullanılan süs eşyaları arasında yer edinmişlerdir. Bir cevherin elde edilmiş biçimi, aynı zamanda onun kıymetini de belirleyici olmuş, bu nedenle en zor elde edilen ve en kıymetli olan cevherler, hükümdarların ihtişamlı hazinelerine girmişlerdir. Bu, aynı zamanda o hükümdarın gücünün ve zenginliğinin de bir göstergesi olmuştur.

Doğadaki minerallerin oluşumları hakkında ilk bilimsel bilgi veren eser, Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) *Meteorologica*'sıdır (Aksoy, 2018, s. 14). Aristoteles'ten sonra madenî cevherlerle ilgili ilk çalışma Aristoteles'in öğrencisi olan Theophrastos'a (M.Ö. 371-287) aittir. Onun *De Lapidibus* (Taşlar Üzerine) adlı eserinde ve Plinius'un (M.S. 23-79) *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi, M.S. 77) adlı eserinin otuz yedinci kısmında cevherle ilgili bilgiler verilmektedir (Demir ve Kılıç, 2003, s. 5-7).

Taşların daha çok iyileştirici özelliklerini ele alan eserlerden biri de Dioskorides'in (M.S. 40-90) *De Materia Medica* adlı eseridir. Eski Yunan medeniyetinde Damigeron'un *De Lapidibus* ve Orpheos'a mâl edilen *Lithika* eserleri ise taşların daha çok mistik yönleriyle ilgili bilgiler

vermektedir. *Phaidon* eserinde ünlü filozof Platon da (M.Ö. 427-347) kozmolojik bir çerçevede değerli taşları işlemiştir (Aksoy, 2018, s. 16-20).

İslâmî döneme gelindiğinde ise cevherle ilgili ilk eserleri tercümelerin oluşturduğu görülür. Mütercimler, Eski Yunan, İran ve Hint dillerinden konuyla ilgili eserleri kendi dillerine çevirmekle kalmayıp zamanla oluşturdukları bilgi birikimlerini ve tecrübelerini de çevirilerine ekleyerek birçok eser vermişlerdir. Bu dönemdeki tercümelerin kaynaklarından ilki yazımızın ilerleyen bölümlerinde hakkında ayrıntılı olarak bilgi vereceğimiz Aristoteles'e mâl edilen *Kitâbü'l-Ahcâr*'dir. İslâmî döneme ait konuyla ilgili ilk telif cevher-nâme ise Yuhanna bin Mâseveyh (ö. 857) tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-Cevâhir ve Sıfâtihâ ve fî Eyyi Beledin Hiye ve Sıfâti'l-Gavvâsîn ve 't-Tüccâr*'dir. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 869) *Kitâbü't-Teassur bi't-Ticâre* adlı eserinde, Kindî (ö.873) *Risâle fî Envâ' el-Cevâhir el-Semîne ve Gayrihâ ve Risâle fî Envâ' el-Hicâre ve el-Cevâhir*'inde, İhvânü's-Safâ *el-Resâ'il*'in bir risâlesinde, Temîmî (ö. 980'den sonra) *el-Mürşid ilâ (fî) Cevâhiri'l-Agziye ve Kuva'l-Müfredât mine'l-Edviye*'sinde ve Nasr ibn Yakûb el-Dîneverî (ö. 1020 ?) *Hukka el-Cevâhir fî el-Mefâhir*'inde konuyla ilgili bilgilere yer vermişlerdir¹. Taşlarla ilgili yazılan en önemli eserler arasında Zekeriyya Râzî²'nin (ö. 925) *Sırru'l-Esrâr*¹ ve kıymetli taşların pahası, gerçeği, sahtesi konusunda Bîrûnî³'nin³ (ö. 1061 ?), *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir* 'i bulunur.

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra cevherlerin tıbbi faydaları birçok kitapta bölüm olarak bulunmaktadır. Bunların başında İbn Sînâ'nın (ö. 1037) *eş-Şifâ*'sı ve *el-Kânûn fî't-Tıbb*'ı, Kazvîni'nin (ö. 1283) *Acâyibü'l-Mahlûkât*'ı gelir. İslam coğrafyasındaki en meşhur cevher-nâme yazarı olan Tifâşî (ö. 1253), *Ezhârü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcâr (Kitâbü'l-Ahcârî'l-Mülûkiyye)* adlı eserinde yirmi beş cevherin özelliklerini, faydalarını, kıymetlerini⁴ anlatmış; 14. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Kâşânî, *'Arâyisü'l-Cevâhir ve Nefâyisü'l-Etâyib* adlı eserinde konuyla ilgili bilgilere yer vermiştir⁵. *Tensûk-nâme-i İlhânî* adını verdiği cevher-nâmesiyle kendisinden sonraki birçok cevher-nâme yazarını etkisi altında bırakan cevher-nâme yazarlarından biri de Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî⁶ (ö. 1274) olmuştur.

Yazımızın bundan sonraki bölümlerinde Türk dilinde yazılmış telif ve tercüme cevher-nâmelerin günümüze kadar olan Türkçe neşirlerinden ve bu neşirler hakkındaki çalışmalardan bahsedilecektir. Çalışmamız, "Cumhuriyet Dönemi Cevher-nâme Yayınları Üzerine" ve "Cevherler ve Cevher-nâmeler Üzerine Tematik Çalışmalar" olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. "Cumhuriyet Dönemi Cevher-nâme Yayınları Üzerine" başlıklı birinci bölümden müstakil cevher-nâmeler ve bunlarla ilgili Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalardan söz edilecektir. Cevher-nâmeler üzerine yapılan mevcut çalışmalar muhtevaları bakımından incelenerek farklı veya benzer yönlerinden bahsedilecektir. Günümüze kadar gelen zaman

1 Ayrıntılı bilgi için bk. (Kaya, 2013), (Şeşen, 1993), (Kaya, 2002), (Boer, 1988), (Kaya, 2011), (Zülfikâr, 1994).

2 Ayrıntılı bilgi için bk. (Kaya, 2007).

3 Ayrıntılı bilgi için bk. (Tümer, 1992).

4 Ayrıntılı bilgi için bk. (Kırbyık, 2012).

5 Ayrıntılı bilgi için bk. (Örs, 2022).

6 Ayrıntılı bilgi için bk. (Şirinov, 2012).

içerisinde cevher-nâme türünün çalışmalarda nasıl ele alındığı değerlendirilecektir. “Cevherler ve Cevher-nâmeler Üzerine Tematik Çalışmalar” başlıklı ikinci bölüm ise tıp-halk hekimliği, edebiyat, halk inanışları ve tarihî dönemlerde cevherlerin bulunuşu, işleniş ve kullanım alanlarıyla ilgili yapılan çalışmalar hakkındadır. Sonuç ve değerlendirmeler bölümünde ise yazıda bahsi geçen cevher-nâmeler ve bunlar üzerine yapılan çalışmaların konu bakımından dağılımı verilerek bugüne kadar yapılmış çalışmaların bir değerlendirilmesi yapılacak ve cevher-nâmelerle ilgili olarak bundan sonraki çalışmalar için birtakım önerilerde bulunulacaktır.

1. Cevher-Nâmelerin Cumhuriyet Dönemi Neşirleri Üzerine

Bu bölümde müstakil cevher-nâmeler ve Cumhuriyet dönemindeki yayımları hakkında bilgi vermeden önce cevherleri kısmen konu alan ve mineraloji dışında başka bilim dallarına ait eserlerin birkaçı hakkında kısa da olsa bilgi vermek yerinde olacaktır. Dilimize derleme veya tercüme yoluyla kazandırılan müstakil cevher-nâmelerden önce tıp, kimya vb. konulu eserlerde kıymetli taşlar ve onların tıbbi faydalarının anlatıldığı bölümlere yer verilmiştir. Bunlara örnek olarak şu eserlerden bahsedilebilir:

Ahmed-i Bîcân'ın (ö. 1460'tan sonra) *Acâyibü'l-Mahlûkât*'ının otuz dördüncü faslı ve *Dürr-i Mekkûn*'unun on üçüncü babının son faslında değerli taşlarla ilgili bilgiler bulunur (Kutlar, 2005, s. 49)⁷. İlk tercümesi 15. yüzyılda yapılan *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*'ın altıncı babında kırk beş adet taş ve cevherin özelliklerinden, kullanılışlarından, varsa taşlarla ilgili garip hikâyelerden bahsedilir. Taşların renkleri, buldukları yerler, işlenişleri, insan sağlığı üzerindeki etkileri hakkında bilgiler verilir (Sarıkaya, 2019, s. 38).

16. yüzyıl tabiplerinden Nidâi'nin (ö. 1567'den sonra) altmış baptan oluşan *Menâfîü'n-Nâs* adlı kitabının elli üçüncü babı taşlar ve madenlerle ilgilidir. Bu bapta, mıknaţis, lacivert, kehriba, akik ve billur gibi taşların tıbbi ve mistik etkilerinden, tedavide nasıl kullanılacaklarından kısaca bahsedilmektedir (Özcan, 2007, s. 195-196).

Zeynelâbidîn ibn Halil'in (ö. 1647) IV. Murat'a sunduğu on yedi bölümden oluşan *Şifâ' el-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd*'ının⁸ on dördüncü bölümü cevherlerin özelliklerini ve insan için faydalarını ele almaktadır. Yine 17. yüzyılda yazılan bir müfredât kitabı olan Sakızlı İsa Efendi'ye (ö. 1649) ait *Nizâmü'l-Edviye*'de⁹ değerli, yarı değerli veya değersiz taşların tıbbi faydaları, zararları, etkileri ve tedavide nasıl kullanılacaklarına dair bilgiler bulunmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1780) ünlü eseri *Ma'rifet-nâme*'nin birinci kitabının üçüncü konusunun onuncu bölümü; madenlerin yapısı, oluşumları ve renkleri hakkında (Yılmaz, 2018, s. 199-202).

7 Ayrıntılı bilgi için bk. (Sakaoğlu, 1999), (Çelebioğlu, 1989).

8 Ayrıntılı bilgi için bk. (Aydın, 2013).

9 Ayrıntılı bilgi için bk. (Aydın ve Murad, 2019).

Gelibolulu Sürûrî'nin (ö. 1562) İbnü'n Nefis'in (ö. 1288) *el-Mûcez fi'l-Tıbb* adlı eserine yaptığı şerhinde de fizza (gümüş), zeheb (altın), hacerü'l-lâjiverd, hacerü'l-Ermenî, hacerü'l-Yehûd, hacerü'l-yeşb, kehrübâ gibi değerli-yarı değerli cevherin hangi hastalıklarda nasıl kullanılacağına dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁰

Bunların dışında *Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr*'da¹¹, *Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehlulu*¹² tercümesi gibi birçok tıp eserinde cevherlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Tıp konulu eserlerde yer alan cevherlerle ilgili bilgiler genellikle cevherlerin tıbbi faydalarına dair olup konuyla ilgili yapılan tematik çalışmalar diğer çalışmalar başlığı altında ele alınmıştır.

Tıp konulu eserler dışında cevherleri konu alan diğer eserler ise daha çok fen bilimlerinden fizik, kimya, jeoloji vb. bilim dallarıyla ilgilidir. *Risâle-i Ma'den, Ahcâr ve Ma'adîne Dair Bir Risâle-i Kimyâ, Tanzîmü'd-Dürer fi İlmi'l-Hacer* vb. ilgili kaynaklar arasında adı geçen eserlerdir. El-Ma'denü'l-Âmire Nâzırı Hasan tarafından 954 Cemâziyelevvel'de (1547/1548) madencilikle ilgili olarak yazılan *Risâle-i Ma'den*'in müellif hattıyla olan tek nüshası Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, numara 3571/1'de bulunmaktadır (İzgi, 2019, s. 578). *Ahcâra Su Vermek Hakkında Risâle (Ahcâr ve Ma'adîne Dair Bir Risâle-i Kimyâ)*, Şeyhzâde olarak tanınan es-Seyyid Dervîş İbrâhîm el-Feyyâz el-Mevlevî el-Çatalcavî tarafından H. 1137 (1724/1725)'de İstanbul'da konuyla ilgili yazılmış başka bir eserdir (İzgi, 2019, s. 579). Eserin müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY07026 numarada kayıtlıdır. Eser üzerinde herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Yine 18. yüzyıla ait bir eser de *Tanzîmü'd-Dürer fi İlmi'l-Hacer*'dir. Bu eser, Şeyh Ziyâ Antâkî'ye ait olup bir nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 9334/5 numarada kayıtlıdır (İzgi, 2019, s. 579). Fen bilimlerine dâhil edilebilecek eserlerden biri de 19. yüzyıl âlimlerinden Hoca İshâk Efendi'nin (ö. 1836) modern bilimler hakkında yazdığı dört ciltlik *Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye*'dir (Lavoiser, 1834). Eserde, taşlar ve miktatlarla ilgili bir bölüm yer alır. Döneminde kimya konusunda henüz yeni olan analiz ve sentez (hall ve terkîb) metotlarından yola çıkılarak taşlar dört gruba (çakmak, kalye, kireç, kül) ayrılmıştır. Bu sınıflandırmada cevherler, çakmak taşı sınıfına dâhil edilmiştir" (Demir ve Kılıç 2003, s. 38-39)¹³.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Türkçe telif ve tercüme cevher-nâme literatüründeki on yedi cevher-nâmeden, yazarlarından/tercümanlarından ve eserlerin Cumhuriyet dönemindeki yayımlarından bahsedilecektir.

10 Ayrıntılı bilgi için bk. (Kaçar ve Akdağ, 2022).

11 Ayrıntılı bilgi için bk (Küçükler ve Yıldız, 2022).

12 Eserin 16. yüzyılda Hasan bin Abdurrahmân tarafından yapılan Türkçe tercümesi Nuray Demir Öztürk, Ahmet Akdağ ve tarafımızca yayıma hazırlanmış olup basım aşamasındadır.

13 Cumhuriyet döneminde konuyla ilgili olarak yapılan yayımlardan bazıları şunlardır: (Sayılı, 1951), (Bayraktar, 1979), (Ethem, 1990), (Türe ve Yılmaz, 2000), (İçöz, 2001), (Tanrıverdi ve İpekoğlu, 2002), (Erkoyun ve Bozkurt, 2005), (Abalı, 2006), (Sezgin, 2007), (Kazancıgil, 2007), (Güneri, 2009), (Tez, 2010), (Hoşten, 2010), (Tez, 2012), (İlhân-ı Safâ, 2013), (Yıldız, 2014), (Karahan, 2018), (Şahin, ve Özbaş, 2015), (Şahin, 2019), (Tez, 2021), (Fırat, 2022), (Kavak ve Haspolat, 2023), (Çakırlar, 2023).

1.1. *Cevher-nâme* ve *Tuhfe-i Murâdî*

Cevher-nâme ve *Tuhfe-i Murâdî*, Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî¹⁴ (ö. 1438'den sonra) tarafından kaleme alınmıştır. Daha çok hekim olarak tanınan Şîrvânî, Çelebi Mehmet ve II. Murat devirlerinde yaşamış ve bu hükümdarlar adına eser yazmıştır. Cevherlerle ilgili iki eser kaleme almıştır (Argunşah, 1999, s. 6-34).

1.1.1. *Cevher-nâme*

Müellif, Tîfâşî'nin (ö. 1253) tasnifini esas alarak bazı düzeltmeler, ilaveler ve eksiltmelerle yazdığı *Cevher-nâme*'sini 1427 yılında Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'e sunmuştur (Argunşah, 1999, s.14). Şîrvânî, eserin mukaddimesinde cevherlerden hangilerinin iyi ve gerçek, hangilerinin kötü ve sahte olduğunu bildiğini ve insanların bunları bilemedikleri için hilekâr satıcılar tarafından kandırıldıklarını, bu yüzden de bir cevher-nâmeye ihtiyaç duyulduğunu söyleyerek eserini yazma sebebini açıklar. Şîrvânî, H. 831 yılının Rebiülevvel ayının bir gününde Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'le sohbeti esnasında cevherlerden bahsettiklerini ve Umur Bey'in kendisine elinde bulunan Arapça bir cevher-nâmeyi Türkçeye tercüme etmesini teklif ettiğini ve Tîfâşî'nin (ö.1253) eserini beğenmemesi üzerine kendisinin telif bir eser yazmaya karar verdiğini anlatır (Argunşah, 1999, s. 4-5). Yazar, eserinde Tîfâşî'nin (ö. 1253) tasnifini ele aldığını ancak eserdeki hatalı kısımları, tekrarları ve faydasız gördüğü kısımları çıkarttığını, çıkarttığı kısımlar için muteber kitaplardan yararlanarak yanlışları düzelttiğini ve faydalı bilgileri ilave ettiğini, mukaddimesinin son kısmında açıklamıştır. Yirmi beş bap olarak düzenlediği eserinde baplar sırasıyla şöyledir: Cevher hakkında, yâkût, zümürüd, zeberced, balhaş, benefşe, becâdî, elmâs, 'ayne'l-hir, pâ-zehr, pîrûze, 'akîk, cez', magnâtîs, senbâzîc, dehne, lâciverd, mercân, sebec, cimşit, humâhân, yeşim, yısıb, billûr, talk.

Argunşah (1999, s. 12), eserden ilk bahseden kişinin Fuat Köprülü olduğunu ve Köprülü tarafından verilen katalog bilgisinin yanlış olduğunu, eserin bilinen tek nüshasının Almanya Leipzig Senato Kütüphanesinde K.231 numarada kayıtlı olduğunu söyler. Bu nüshanın 1b-55b yaprakları arasında bulunan eserin devamında yani 55b-67a yaprakları arasında ise *Baytar-nâme* bulunmaktadır. Harekeli nesihle yazılan nüshanın istinsah tarihi H. 688/Zilhicce ayının başı olarak belirtilmiştir. Argunşah, verilen tarihin 13. yüzyıl sonlarına denk geldiğini ve bu tarihin doğru olmadığını belirtmiştir. Aynı dönemde ve aynı kişi tarafından yazılan iki cevher-nâmenin dil özellikleri bakımından birbirinden farkı bulunmasa da *Cevher-nâme*'nin eldeki tek nüshasının hem imlâ hem de cümle yapısı bakımından bozuk olduğu ifade edilmiştir.

Eser üzerinde 1998 yılında Mustafa Argunşah danışmanlığında bir lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁵ Her ne kadar Tîfâşî'nin eserinin tercümesi olmasa da faydalandığı bir eser olarak Tîfâşî'nin söz konusu eseriyle ilgili Özgür Aras (2023) tarafından yapılmış "et-Tîfâşî ve Değerli Taşlara

14 Şîrvânî'nin adı kendi eserlerinde ve birçok kaynakta farklı şekilde geçmektedir: Mahmûd b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Muhammed bin Mahmûd bin Şîrvânî, Muhammed bin Mahmûd bin Hacı eş-Şîrvânî vb. Ayrıntılı bilgi için bk. (Argunşah, 1999).

15 Ayrıntılı bilgi için bk. (Aktürk, 1998).

Dair Eseri: Ezhârü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-aḥcâr” adlı bir çalışmadan burada bahsetmek doğru olacaktır. Yazar, çalışmasında Tîfâşî'nin (ö. 1253) eserinde kullandığı kaynakları ve izlediği metodu; taşların oluşumuna dair sunduğu bilgiler, taşların çıkarıldığı bölgelere dair verdiği bilgiler, dönemin sosyal ortamına dair işaretler, değerli taşların tıbbi kullanımları, *Ezhârü'l-Efkâr*'da olağanüstü ve sıra dışı anlatımlar başlıkları altında değerlendirmiştir.

1.1.2. *Tuhfe-i Murâdî*

Tuhfe-i Murâdî'yi 1429 yılında tamamlayan Şîrvânî, eserini II. Murat'a sunmuştur. Kıymetli taşlar, mukavviyat ve itriyyatla ilgili olan eser tıp tarihçileri tarafından Anadolu'da Türkçe yazılan ilk kitaplar arasında sayılmıştır. *Tuhfe-i Murâdî*, Şîrvânî'nin değerli taşlarla ilgili ilk eseri olan *Cevher-nâme*'nin genişletilmiş şeklidir. Yazar, eserin mukaddimesinde Tîfâşî'nin (ö.1253) *Ezhârü'l-efkâr* isimli eserinin tertibinden hareketle yazılan *Cevher-nâme*'deki yirmi beş babın muhtevasını genişlettiğini, örnekleri çoğalttığını ve yeni fasıllar ilave ettiğini ifade eder. Eserin ilk yirmi dört babı ile talk babı *Cevher-nâme*'de de bulunmaktadır (Argunşah, 1999, s. 39). Şîrvânî, eserini sunduğu II. Murat'a ve onun babası Çelebi Mehmet'e minnettarlığını göstermek amacıyla ilmî bir eser kaleme almak istediğini ve padişahlar için en uygun eserin cevâhir, mukavviyat, itriyyat ilmiyle ilgili olabileceği kanaatine vardığını ifade etmiştir. Mukaddimenin sonunda eserin bir fihristi yer almaktadır. Eserini cevher ilminin değerli kitaplarından ve kendi tecrübelerinden yararlanarak elde ettiği bilgilerle otuz iki bap olarak hazırlamıştır. Bu otuz iki bap sırasıyla; incü, yâkût, zümürüd, zeberced, la'l, benefş, becâdî, elmâs, 'aynû'l-hirr, pâd-zehr, pîrûze, 'akîk, cez', mıgnâtîs, senbâdec, dehene, lâciverd, mercân, şebe, cümşüt, hammâhân, yeşm, yasb, billür, minâ ve çînî âlet ve kehrübâ, kalan aḥcâr, talk, mühreler, balasân, sakankür ve kalan cimâ' arturur balıklar, balık dişi ve 'âcûn, ıtrırlar olarak fihrist bölümünde verilir. Her bap kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Bu fasıllarda cevherlerin nasıl oluştuğu, nerede bulunduğu, cevherlere nasıl ulaşılacağı, cevherlerin adları, iyi ve kötü türleri, renkleri, boyutları, kıymetleri, faydaları, nasıl saklanmaları-korunmaları gerektiği, cevherleri hangi durumların veya nesnelere bozacağı ve cevherlerin bakımıyla ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir. Cevherlerin ve farklı nesnelere faydalı özelliklerinden bahsedilirken verilen tıbbi bilgiler sebebiyle bu eser, bir tıp kitabı olarak da değerlendirilmiştir, ancak eser doğrudan bir tıp kitabı değildir.

Mustafa Argunşah (1999, s. 44), Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 728 numarada kayıtlı nüshayı çalışmasında eserin en sağlam nüshası olduğu gerekçesiyle esas almış, ikinci ve üçüncü nüshaları da destek nüshalar olarak kullanmıştır.¹⁶ Esas olarak alınan Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 728'de kayıtlı nüsha harekeli nesihle yazılmış, 140 yaprak, 13 satırdır. H. 929 Cemâdiye'l-ülâ ayının ortalarında (M. Nisan 1523) Kasım adlı biri tarafından istinsah edilmiştir.

16 Argunşah (1999, s. 44-47) tarafından eserin 1. Arkeoloji Müzesi Ktp. 728, 2. Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi Böl., 1493, 3. Bursa Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler Ktp. Haraççıoğlu Böl., 1098/2, 4. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Böl., 3577, 5. Paris Bibliotheque Nationale, S. 1302, 6. Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet Yazmaları, K. 281 olarak altı nüshası bulunduğu belirtilmiştir.

Çalışmamızın beşinci sırasında yer alan Halebî'nin *Cevher-nâme*'sinin *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*'nde (Komisyon, 2006, s. 20) bir nüshası olarak bildirilen eser de *Tuhfe-i Murâdî*'nin eksik bir nüshası olarak karşımıza çıkmıştır. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesinde O. Bj. 53 numarada kayıtlı olan istinsah tarihi ve müstensihinin adı bulunmayan, harekeli nesihle yazılmış 112 yaprak, 9 satırdan oluşan bu nüshada; mukaddime ve fihrist bölümleri bulunmamaktadır. Nüsha, birinci bap olan inci ile başlayıp yirmi dördüncü bap olan billur ile sonlanmaktadır.

Tuhfe-i Murâdî'nin tenkitli ve transkripsiyonlu metni Mustafa Argunşah (1999) tarafından yayımlanmıştır. Çalışmasında yazarın hayatı ve eserleri, eserin nüshaları ve muhtevası hakkında bilgiler, dil incelemesi, metin ve gramatikal dizin-sözlük bulunmaktadır. Eser hakkında yapılan yine Argunşah'a (1991) ait "15. Yüzyılda Yazılmış Tuhfe-i Murâdî İsimli Cevhernâmede Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler" adlı bir makale de bulunmaktadır.

Eserle ilgili bir çalışma da Selim Gök'e aittir. Gök, "Tuhfe-i Murâdî'deki "Canavar" Terimi Üzerine" adlı makalesinde (2018), *Tuhfe-i Murâdî*'de geçen canavar kelimesinin önce istiridye için kullanıldığını, zaman içerisinde kelimenin farklı anlamlar kazandığını ifade etmiştir. Gök, istiridye ve inci terimlerinin ilk önce "doğum ve doğurganlık" terimleriyle bağdaştırıldığını; inciyi oluşturan istiridyenin diğer deniz canlılarından olan deniz ejderleri gibi "doğurma" özellikleri sebebiyle "canavar" kelimesiyle ifade edildiğini belirtir. "Canavar" kelimesinin" günümüzde "can alan yırtıcı varlık" kavramı için kullanıldığını söylemiştir.

1.2. Ahmed-i Bîcân'ın Cevâhir-nâme'si

Bilinen Türkçe manzum tek cevher-nâme yazarı Ahmed-i Bîcân'dır (ö. 1460'tan sonra). Yazıcızâde veya İbnü'l-Kâtib (Ahmed) adlarıyla da bilinmesine rağmen daha çok Bîcân lakabıyla ünlenmiştir (Çelebioğlu, 1989, s. 49). *Envârü'l-Âşıkîn*, *Acâibü'l-Mahlûkât*, *Dürr-i Mekkûn*, *Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs*, *Şemsiyye* gibi telif ve tercüme eserleri mevcuttur.

Türkçe cevâhir-nâmelerin neredeyse tamamı mensur tarzda yazılmıştır (Kutlar, 2005, s. 47). Türkçe bilinen tek manzum cevâhir-nâme yazarı olan Ahmed-i Bîcân'ın söz konusu eseri *Cevâhir-nâme*'dir. Aruzun fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün kalıbıyla mesnevi tarzında yazılmıştır. Kırk bir beyitten oluşur. Yazarın cevherlerin kıymetlerinin bilinmesinden bahsettiği giriş bölümü altı beyitten oluşur. Sonraki otuz iki beyitte eserin asıl konusu işlenmiştir. Son üç beyitle de eser sonlanmaktadır. Eserde elmas, yakut, zümrüt, mercan, 'akik-i Yemânî, altın (zer), firuze, yeşim taşı (yeşm), kehribar, lacivert taşı ve seng-i kudret cevherleri ele alınmış, adı geçen cevherlerin daha çok tıbbi faydaları anlatılmıştır. Her başlıkta beyit sayıları değişmektedir. Eserin Ayasofya, Milli Kütüphane, Erzurum olmak üzere üçü yurt içi, Almanya ve Mısır olmak üzere ikisi yurt dışı toplam beş nüshası tespit edilmiş olup bu nüshaların hiçbirinde telif veya istinsah tarihi bulunmamaktadır (Kara, 2016, s. 1106).

Ahmed-i Bîcân'ın *Cevâhir-nâme*'si üzerine yapılan çalışmalardan ilki Fatma Sabiha Kutlar'a (2001) aittir. Kutlar (2001) çalışmasında *Cevâhir-nâme*'nin Ayasofya nüshasının

çeviriyazılı metnini ortaya koymuştur. Eser hakkındaki bir diğer çalışma da Remzi Demir ile Mutlu Kılıç (2003) tarafından yapılmıştır. Son olarak Serdal Kara (2016) eserin tenkitli metnini yayımlamıştır. Kutlar (2001), çalışmasında üç nüshası bulunan eserin Ayasofya nüshasından yararlandığını ve bu nüshanın otuz yedi beyitten oluştuğunu, ancak daha sonra haberdar olduğu Milli Kütüphane nüshasının otuz sekiz beyit olduğunu ifade etmiştir. Demir ve Kılıç, Milli Kütüphane nüshasından bahsetmelerine ve kaynakçada göstermelerine rağmen çeviriyazılı metinde sadece Ayasofya nüshasını kullanmışlardır. Kara (2016), çalışmasında iki yeni nüsha tespit etmiş ve önceki çalışmalarda eksik olan üç beyti ilave etmiştir.

1.3. *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*

Mustafâ b. Seydî tarafından Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tansûk-nâme-i İlhânî* adlı cevher-nâmesinin Türkçeye yapılmış çevirisidir. Mustafâ b. Seydî hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber tercümesini devrin padişahı II. Murat'a (1405-1451) sunması, onun 15. yüzyılda yaşadığını göstermektedir. Yazar, tercümesinin girişinde Sultan'ın cevherlere ve latif nesnelere karşı ilgisini mühim zâtlardan işittiğini, bu sebeple eseri tercüme ettiğini ve adını *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî* koyduğunu açıklar. Hoca Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 1274), Cengiz Han'ın torunu Hülâgü Han (ö. 1265) için Farsça bir kitap kaleme aldığını söyleyen Mustafâ b. Seydî, birçok cevherin madenleri, özellikleri, kıymetleri, faydaları ve uygulamalarını anlatan ve bazı güzel kokularla padişahların hazinelerine girmeye layık faydalı birçok nesne hakkında bilgi veren bu kitabı Türkçeye tercüme ettiğini ifade eder.

Tercüme, mukaddimeden sonra yedi makâle (inci, yakut, zümrüt, elmas, lâl, firûze, hoş kokular ve diğer taşlar) ve on yedi fasıldan (misk, zebâd, amber, 'ûd, kâfur ve sandal, bîcâde, billûr, yeşim, kehrübâ, mıknaţis, haceri-nûferî, pân-zehr-i hâyvânî, yağmur taşı, hacerü'l-halk, mühre-i mâr, yerekân taşı, mercan) müteşekkil olup bu fasıllar yedinci makâleye aittir.

Mustafâ b. Seydî'ye ait bu tercüme cevher-nâmeyle ilgili Kutlar'a ait (2003, s. 122) *İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair* adlı makalede ve daha sonra yine Kutlar'a (2005) ait *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme* adlı kitapta bilgiler bulunmaktadır.¹⁷ Demir ve Kılıç (2003, s. 24) da çalışmalarında II. Murat döneminde (1421-1451), Tûsî'nin *Tensûk-nâme-i İlhânî* adlı Farsça eserinin Mustafâ b. Seydî tarafından Türkçeye *Tercüme-i Kitâb el-Cevâhir el-Müsemmâ bi-Tensîh-i İlhânî* adıyla tercüme

17 Kutlar, *İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair* adlı makalesinde eserin üç nüshasından (Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 614, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 489, Konya Koyunoğlu Müze Kütüphanesi no: 13368), daha sonra yazmış olduğu *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme* adlı kitabında da *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'ye ait dört nüshadan bahsetmiştir. Dördüncü nüshanın Süleymaniye Kütüphanesi Lâleli 2044/3'te kayıtlı olduğunu Cevat İzgi'den (1997, s. 206) nakletmiştir. Süleymaniye Ktp. Lâleli 2044/3'te bulunan risâlenin 56a/56b sayfalarında eserin Beylerbeyi Karaca Bey'in emriyle Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Risâle-i Tensîh-i İlhânî* isimli eserinden tercüme edildiğinin belirtildiğini, ancak esere verilen isimden ve mütercimden bahsedilmediğini söylemiştir. Kutlar'ın da belirttiği üzere Süleymaniye Ktp. Lâleli 2044/3'te kayıtlı nüshada, eserin Mustafâ b. Seydî tarafından tercüme edildiğine dair ve esere verilen ad hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin sonunda, Ahmed adında bir kişi tarafından Rebîyülâhîr H 1035'te (Ocak 1626) istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır (*Tercümetü Kitâbi'l-Cevâhir el-Müsemmâ bi-Tensîh-i İlhânî*. Süleymaniye Ktp. Lâleli 2044/3, vr. 66a).

edildiğini, eserin Beylerbeyi Karaca Bey'e sunulduğunu, eserin orijinal metninin birinci, üçüncü ve dördüncü makalelerinin çıkartıldığını ve sadece cevherlerin özelliklerinden bahseden ikinci makalesinin eserde yer aldığı ifade etmiştir. Tûsî'nin eserinin isminin *Tensûh-nâme-i İlhânî* olmasından hareketle ibarede, "tensûh" yerine yanlışlıkla "tensîh" yazılmış olabileceğini söylemişlerdir. Demir ve Kılıç bu bilgileri yalnızca Lâleli nüshasından hareketle vermiştir. Yapmış olduğumuz inceleme neticesinde Lâleli nüshasının Mustafâ b. Seydî tarafından tercüme edildiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 614, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 489, Konya Koyunoğlu Müze Kütüphanesi 13368 nüshalarında ise eserin II. Murad'a sunulduğu bildirilmiştir. Lâleli'de bulunan cevher-nâme incelendiğinde eserin, Mustafâ b. Seydî tarafından tercüme edilen cevher-nâmeden farklı olduğu tespit edilmiştir (Murad, 2019, s. 32).

Eser hakkında bilgi veren, yukarıda adı geçen kaynaklardan sonra eser üzerine yapılan son çalışma tarafımıza ait olup tercüme eserin tenkitli metni ortaya konulmuştur. Çalışmamızda tercüme cevher-nâmenin muhtevâsı ayrıntılı bir şekilde özetlenmiş; böylelikle her alandan okuyucu tarafından anlaşılması hedeflenmiştir. Eserin nüshaları arasındaki dil, imlâ ve muhtevaya dair benzerlikler ve farklılıklar ele alınarak, çeviriyazılı metnin daha rahat anlaşılabilmesi adına dizin-sözlük bölümü hazırlanmıştır.¹⁸

1.4. *Yakûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin*

16. yüzyılda Yahyâ bin Muhammed Gaffârî tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, eserin girişinde Acem ve Arap diyarlarında uzun süre seyahat ederek kendini geliştirmeye çalıştığını ve daha sonra Anadolu'ya geldiğini yazmıştır. H. 917 (1511/1512)'de kaleme aldığı *Yakûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin* adlı eserini, Şehzâde Korkud'un (ö. 1513) en sadık dostlarından olan Piyâle Bey'le tanışmasının ardından onun emriyle yazmıştır. Şehzâde Korkut adına bu cevher-nâmeyi yazarken Tûsî'nin *Tensûk-nâme-i İlhânî*'si ile Muhammed ibn Mansûr'un *Cevher-nâme-i Cedîd*'inden faydanlanmıştır¹⁹ (Oğuz ve Murad, 2021, s. 458).

Eserin bir tanesi yurt dışında olmak üzere toplam altı nüshası bilinmektedir.²⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 1389 numarada kayıtlı nüshası 152 yaprak, 11 satırdır. Bu nüshada eserin müstensihinin Sultan Süleymân (ö. 1566) döneminde yaşamış olan İlyâs bin Abdullâh adında biri olduğu ve 926 yılında Cemâziyelevvel ayının sonlarında (Mayıs 1520'de) istinsah edildiği bilgisi bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet ve Leipzig nüshalarında yer alan bilgiye göre yazar, eserin yazımını 917 Şevvâl (Aralık 1511- Ocak 1512)'de tamamlamıştır.

18 Ayrıntılı bilgi için bk. (Murad, 2019).

19 Ayrıntılı bilgi için bk. (Kutlar, 2005), (Demir ve Kılıç, 2003).

20 Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar no: 1389, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu no: NECTY00423 ve NEKTY00423, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet no: 340, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma eserler no: 423 ve 7020, Leipzig B. or. 076.

Eserin giriş kısmında Şehzâde Korkut'un ve Piyâle Bey'in övüldüğü mensur ve manzum kısımlar bulunmaktadır. Geleneksel giriş ve övgü kısımlarından sonra yazar, eserin bölümleri (mahzenleri) hakkında bilgiler verir. İlk olarak madenler ve birleşiklerin oluşum sebeplerini anlatır. Daha sonraki bölüm ise taşlardan meydana gelen cevherler hakkında olup bunların nasıl meydana geldikleri ve fiziksel nitelikleri, insan sağlığı için faydalı ve zararlı özellikleri hakkındadır. Yine cevherlerin değerleri ve bakımları konusu da bu bölümde ele alınır. Üçüncü bölümde yedi cisim (filiz), dördüncü bölümde ise ıtrılar anlatılır.

Eser hakkında yazılan makalelerden ilki Orhan Şaik Gökyay'a (1991) aittir. Bunun dışında Adnan Adıvar (1982, s. 65), Cevat İzgi (1997, s. 577) ve *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi* (2006, s. 19-20) eser ve nüshaları hakkında bazı bilgiler vermekle beraber bu çalışmalarda bilgileri ayrıntılı değildir. Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet 64 numarada kayıtlı nüshası üzerine İsmail Bektaş (2008) tarafından bir yüksek lisans tezi yazılmıştır. Bektaş, çalışmasında eserin nüshaları ve muhtevası hakkında yeterli bilgi vermemiştir. Eserin çeviri yazılı metin kısmında da hatalar ve eksiklikler bulunmaktadır.

Eser hakkındaki son çalışma Fatma Sabiha Kutlar Oğuz ve tarafımıza (2021) ait bir makaledir. Çalışmamızda eserin altı nüshası ve muhtevası ayrıntılı olarak tanıtılmış ve “ayne'l-hirr” babının örnek alınmasıyla tüm nüshalardan yararlanılarak oluşturulan tenkitli metin sunulmuştur.²¹

1.5. *Risâle-i Cevâhir-nâme*

Pîr Muhammed bin Evranos bin Nûreddîn b. Fâris ya da daha çok bilinen adıyla Rumelili Za'îfi, Kanûnî Sultân Süleymân dönemi şair ve nasirlerindendir. Eserini 16. yüzyılda Farsçadan “müntahap (seçki)” bir cevâhir-nâmeden tercüme etmiştir. Eserin tespit edilen beş nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü numara 822'de kayıtlı nüsha, müellif hattıyla olup yazar burada tercümeyi 7 Receb 952 (14 Eylül 1545)'de, “Külliyyât” içindeki yazımını ise 20 Rebiyülevvel 962 (12 Şubat 1555)'de tamamladığını yazmıştır. Mukaddime kısmında seçki bir cevher-nâmeden tercüme yaptığını belirtse de asıl eserin ve seçki yazarının hakkında bilgi vermemiştir” (Kutlar, 2005, s. 53-54).

Risâle-i Cevâhir-nâme, mukaddime ve on iki baptan oluşan mensur bir eserdir. Sırasıyla elmâs, yâkût, la'l, zümür, incü, pîrûze, pâ-zehr-i hayvânî, anber-i eşheb, lâciverd, mercân, akîk ve yeşm bapları işlenir. Cevherlerin ortaya çıkması, elde edildikleri yer, türleri, renkleri, adları, yarar ve etkileri ele alınır.

Eser hakkında yapılan çalışmalarda²² birtakım bilgiler verilmiş olsa da bu bilgilerdeki eksiklikler ve hatalar Fatma Sabiha Kutlar tarafından giderilmiş ve düzeltilmiştir. Kutlar, ilk olarak Mustafa b. Seydî ve Za'îfi'ye ait iki cevher-nâme hakkında bir makale kaleme almış,²³ daha sonra da Za'îfi'nin cevher-nâmesinin metnini neşretmiştir. Bu çalışmada klasik dönem

21 Ayrıntılı bilgi için bk. (Oğuz Kutlar ve Murad, 2021).

22 Ayrıntılı bilgi için bk. (İzgi, 1997), (Demir ve Kılıç, 2003).

23 Ayrıntılı bilgi için bk. (Oğuz Kutlar, 2003).

metinlerinde değerli taşlar hakkında bilgiler verilmiş ve *Risâle-i Cevâhir-nâme* nüshaları, muhtevâsı, dili bakımından ayrıntılı olarak ele alınmış, eserin çeviriyazılı metni ve dizin-sözlüğü yayımlanmıştır.²⁴

1.6. Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî'nin *Cevher-nâme'si*

Daha önce yapılan çalışmalarda ismen bahsedilse de kendisi ve eseri hakkında bir bilgiye ulaşılamadığı belirtilen (Kutlar, 2005, s. 47), 16. yüzyıl cevher-nâme yazarlarından biri de Muhammed bin Garsüddîn el-Halebî'dir. Garsüddinzâde Şemseddin Mehmed ve Garsüddinzâde Muhyiddin Efendi adlarıyla da anılan Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla beraber, babası Garsüddîn Halil b. İbrâhîm b. Şihâbiddîn el-Hımsî el-Halebî el-Kostantînî (ö. 1563), döneminin tanınan çok yönlü âlimi ve hekimidir (Aydüz, 2000, s. 164). Kendisi gibi oğlu Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî de bir hekimdir. İyi bir medrese eğitiminin yanı sıra babasından da tıp eğitimi almıştır. Babasının şöhretinden de yararlanarak kısa sürede saray hekimleri arasına dâhil olmuştur (Serin, 2020, s. 270). “Safer 976 (Ağustos 1568)'da 7. hekimbaşı²⁵ olarak göreve getirilmiş ve II. Selim (ö. 1574) ile III. Murad (ö. 1595) dönemlerinde bu görevde bulunmuştur. Zilhicce 982 (Mart 1575) tarihinde görevinden azledilmiş ve aynı ay içerisinde vefat etmiştir” (Sarı, 1998, s. 162).

Muhammed bin Garsüddîn el-Halebî, II. Selim'e (ö. 1574) sunduğu eserini yine II. Selim'in emriyle Hermes'e ait Arapça bir cevher-nâmeden Türkçeye tercüme ve şerh ettiğini ifade eder. Tercüme ve aktarma esnasında kaynak metinlere ilaveler yapılarak ve genişletilerek ortaya çıkan, edebiyatta ve farklı alanlarda yazılmış eserler, bu özellikleri sebebiyle “telif-tercüme” olarak adlandırılabilir (Yazar, 2011, s. 231). Muhammed bin Garsüddîn el-Halebî'nin söz konusu eserinin tam bir tercüme olup olmadığı bilinmemektedir; ancak yazarın eseri hem tercüme hem şerh ettiğini belirtmesi, yararlandığı kaynağın bölümlerini ayrıntılı bir şekilde açıklaması ve ona altı fasıl ilave etmesiyle eser, yukarıda bahsettiğimiz telif-tercüme eserler arasında değerlendirilebilir.

Cevher-nâme'nin tek nüshası Berlin'de Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğunda, Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında kayıtlı olup 36 yaprak, 17 satırdır. Nüshanın hemen hemen her babında ilgili cevherin nasıl elde edileceğini veya cevherle ilgili yapılacak tılsımlarda önerilen uygulamaların nasıl yapılacağını anlatan tasvirler bulunmaktadır. 21 bap ve 6 fasıl olarak düzenlenen eserin ilave edilen sayfa numaralarında bir eksiklik yoktur; ancak 18a'da bulunan “bicâzî taşı”nın anlatıldığı onuncu bapтан sonra gelmesi gereken on birinci bap olan “gümüş” bahsi eksiktir. Nüsha, 19a sayfasında “mercan” taşının anlatıldığı on ikinci babın ortasından devam etmektedir. 36b sayfasında sonlanan eserde herhangi bir istinsah kaydı bulunmamaktadır.

24 Ayrıntılı bilgi için bk. (Oğuz Kutlar, 2005).

25 “16. yüzyılda görev yapmış olan önemli hekimbaşılar arasında Muhyiddin Mehmed, Hacı Hekim, Ahi Çelebi, Sinanüddin Yusuf, Keysuni Bedreddin b. Mehmed, Garsüddinzâde Mehmed Muhyiddin, Yusuf Sinan, Üsküplü Şemseddin gibi önemli isimler bulunuyordu.” Ayrıntılı bilgi için bk. (Zorlu, 2018, s. 74).

Halebî, bu cevher-nâmede çok değerli taşlardan en beğenilenleri ve en faydalıları ele aldığını, söz konusu cevherlerin bozulmaları durumlarında yapılması gerekenleri anlattığını ve eski âlimlerden, konuyla ilgili bilgi sahibi kişilerden tılsımlarla ilgili bilgilerden yararlandığını, yeteri kadar faydalı bilgileri bu kitapta bir araya getirdiğini ve eserin yirmi bir bap olarak düzenlediğini söyler ve eserdeki bapların başlıklarını sıralar: Birinci bap, bozulan yakut ve benzeri taşların iyileştirilmesi hususunda yapılacaklarla ilgilidir. İkinci bap yakut, üçüncü bap inci, dördüncü bap panzehir taşı, beşinci bap zebercet ve zümrüt, altıncı bap elmas, yedinci bap malakit (bakır taşı), sekizinci bap mıknaş, dokuzuncu bap altın, onuncu bap bicâzî, on birinci bap gümüş, on ikinci bap mercan, on üçüncü bap akik, on dördüncü bap selenit, on beşinci bap kezik, on altıncı bap yasb, on yedinci bap lacivert, on sekizinci bap oniks (göz boncuğu), on dokuzuncu bap bakır, yirminci bap zımpara ve yirmi birinci bap sendaluz hakkındadır. Bu baplardan sonra mütercim kendisinin ilave ettiği 6 faslın başlığını verir: Birinci fasıl firuze, ikinci fasıl kehribar, üçüncü fasıl Bedahşî lal, dördüncü fasıl benefşe, beşinci fasıl yeşim, altıncı fasıl serpentin (yılan taşı).

Eserde genellikle cevher-nâmelerde verilen cevherler, cevherlerin türleri ve özellikleri, cevherlerin buldukları yerler, nasıl oluştukları, özelliklerine göre kıymet dereceleri ve kullanım alanları, cevherlerin bozulması halinde yapılacak uygulamalar gibi konularda bilgiler verilir. Cevher-nâmelerde ele alınan cevherlerin sahte olup olmadığını anlamak amacıyla yapılan bazı sınamalardan da bahseden eserde yer yer cevherlerle ve cevherlerin buldukları yerlerdeki halklar ve inanışlarıyla ilgili bilgilerden de bahsedilir. Eserde “ilm-i nücum” olarak adlandırılan yıldızlar ilmiyle ilgili de birçok terim ve bilgi bulunmaktadır. Cevherlerle ilgili verilen tılsımların ya da tavsiye edilen uygulamaların yapılacağı zaman, gün hatta saatler; gezegenlerin ve yıldızların durumuna göre ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Eserde, birçok tılsımdan bahsedilmesi ve “ihtiyârât²⁶” ilminin konusuna girebilecek bilgilere yer verilmesi eseri klasik cevher-nâmelerden farklı kılmaktadır.

Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî (ö. 1575) adına kayıtlı cevher-nâmeyle farklı çalışmalarda işaret edilmekteyse²⁷ de eser hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Tarafımızca hazırlanan ve eseri

26 İhtiyârât ilmi, uğurlu-uğursuz vakitleri inceler ve ilm-i nücum şubelerinden ahkâm ilmiyle ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Fehd, 2000, s. 125).

27 **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi* kataloğunda verilen bilgilere göre eserin “Berlin Almanya Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğu Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında; İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 2465 numarada ve İsviçre Uppsala’da 239 numarada kayıtlı 3 nüshası bulunmaktadır” (Komisyon, 2006, s. 19-20). Tespitlerimiz neticesinde eserin İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonunda, 2465 numarada kayıtlı olan nüshasının başka bir cevher-nâme olduğu anlaşılmıştır. Eserin üçüncü nüshası olarak *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*’nde bilgisi bulunan İsviçre Uppsala’da Tornberg kataloğunda 239 numarada kayıtlı nüshaya ulaşılmış ve nüshanın *Tuhfe-i Murâdî*’nin eksik bir nüshası olduğu tespit edilmiştir.

*Fatma Sabiha Kutlar, daha önce Şirvânî’ye ait olabileceğini düşündüğü Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 2465’te kayıtlı eserden Mustafa Argunşah’ın bahsetmediğini, ancak Cevat İzgi’nin bu eserin Muhammed bin Garsüddîn el-Halebî adlı bir âlime ait bir cevher-nâmenin nüshası olduğuna dair bilgi verdiğini söylemiştir. Kutlar, İzgi’nin eserin diğer bir nüshasının da Arkeoloji nr. 1608’de kayıtlı olduğunu aktardığını; ancak kaynaklarda Muhammed bin Garsüddîn el-Halebî ve eserleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığını belirtmiştir (Kutlar, 2005, s. 47). Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi

tanıtan bir makale (Murad ve Ateş, 2018) ile bir kitap (Murad, 2023) çalışması bulunmaktadır. Kitap, dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde taşlar, taşlar hakkında yazılan ilk eserler; birinci bölümde yazarın hayatı ve eserin nüshaları, muhtevası hakkında bilgiler yer almaktadır. Çalışmamızın ikinci bölümünde eserin öne çıkan dil ve imlâ özelliklerine değinilmiş, üçüncü bölümünde çeviriyazılı metni verilmiş, daha sonra metnin sadeleştirilmesi yapılmıştır. Son bölümde ise metnin söz ve ek varlığını gösteren genel ve ek dizinleri sunulmuştur.

1.7. Harezmi Türkçesiyle Tercüme Edilmiş Bir *Tansuknâme-i İlhâni*

Nasirüddin Tûsî (ö. 1274) tarafından İlhânlı hanının emriyle Farsça yazılmış bir cevher-nâmedir. Yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte eserin Tûsî'nin (ö. 1274) Hülâgü Han'ın himayesine girmesinden (1256) sonra yazıldığı düşünülmektedir. Eserde herhangi bir padişah ismi geçmemektedir. *Tansuknâme-i İlhâni*'nin Farsça beş nüshasının tenkitli metni 1929'da Müderris Razavî tarafından İran'da yayımlanmıştır (Kurtulmuş, 2020, s. 16). Dört bölümden oluşan eserin birinci bölümünde anâsır-ı erbaa ve yeryüzünün oluşumu; ikinci bölümünde yakut, lal, inci gibi değerli taşlar ve bu taşların iyisinin kötüsünün nasıl ayırt edildiği, buldukları yerler, taşlarla ilgili birtakım hileler ve hikâyeler anlatılmıştır. Üçüncü bölüm yedi filiz ve bunlardan oluşan ürünler hakkındadır. Dördüncü bölümde ise hoş kokular ele alınmıştır.

Tansuknâme-i İlhâni'nin Harezmi Türkçesine ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Harezmi Türkçesine satırarası tercüme yöntemiyle aktarılan eser, Mısır el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi'nin Lugat-ı Şarkıyye koleksiyonunda 1252 numarada kayıtlı olup 99 varak, -çoğunlukla- 9 satır Farsça, 9 satır Türkçedir.

Eser üzerine tek çalışma, metin üzerinde doktora tezi hazırlayan Fatih Kurtulmuş'a (2020) aittir. *Tansuknâme-i İlhâni*'nin bugüne kadar bilinmeyen Harezmi Türkçesi dönemindeki çevirisi, Kurtulmuş tarafından Mısır el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Kurtulmuş, çalışmasını giriş, metin, notlar ve sözlük-dizin olarak dört bölüm olarak hazırlamıştır. İlhânlılar ve Nasirüddin Tûsî hakkında bilgi verilen giriş bölümünün ardından eser tanıtılmıştır. Metin bölümünde *Tansuknâme*'nin çeviriyazılı metni verilmiş, notlar kısmında metnin öne çıkan dil özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda Türkçe-Farsça sözlük-dizin, Farsça-Türkçe, ters dizin, yer adları ve kişi adları dizini yer almaktadır. Bu döneme ait eldeki eserlerin sınırlı olması ve *Tansuknâme-i İlhâni*'nin de mevcut eserlerden konu bakımından farklı olması çalışmayı önemli kılmaktadır. Eser bir cevher-nâme olmasının yanında Harezmi Türkçesi literatürüne ve söz varlığına katkı sağlamıştır.

1.8. *Risâletü'l-Cevâhir*

17. yüzyıl hekimbaşlarından Zeynelâbidîn ibn Halîl (ö. 1647) tarafından yazılmıştır. Zeynelâbidîn ibn Halîl, 1638'de hekimbaşı olarak tayin edilmiş ve Galata kadılığı da uhdesine verilmiştir. Aslen Eyüp doğumlu olan Zeynelâbidîn, Eyüp, Edirne ve İstanbul kadılıklarında

2465'te kayıtlı nüshanın Muhammed bin Garsüddin el-Halebî'ye ait olmadığı, müellifi/müstensihi ve yazılış tarihi belli olmayan başka bir cevher-nâme olduğu tespit edilmiştir (Murad ve Ateş, 2018, s. 102).

bulunmuş, son olarak Rodosçuk (Tekirdağ) kadılığında ayrılmış ve 1646'da da hekimbaşılık görevinden azledildikten kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (Aydın, 2013, s. 10). *Risâletü'l-Cevâhir*, elmas, yakut, lal, inci, firuze, pâd-zehr, mercân, akik ve yeşim olmak üzere dokuz bölümden oluşur. Klasik cevher-nâme özelliği taşıyan eserin daha önce yazılan cevher-nâmelerden derleme bir eser olduğu düşünülmektedir (Demir ve Kılıç, 2003, s. 34).

Eserin muhtevası hakkında Demir ve Kılıç'ın makalelerinde verilen bilgiler dışında bir malumat bulunmamakla beraber, kendileri eseri incelediklerini belirtmelerine rağmen henüz söz konusu çalışmaları yayımlanmamıştır. Çalışmalarında eserin elmas ve mercan babından metin örnekleri sunmuşlardır (2003, s. 34-36). Yazarlar tarafından yine aynı çalışmada sunulan Pîr Muhammed Ma'deni'nin cevâhir-nâmesi ve Kayolzâde matbaasında basılan cevâhir-nâme ile biçim ve içerik açısından benzer olduğu ifade edilmiştir. Çalışmalarında bahsi geçen üç eserin metinlerinden örnekler sunulmuştur.

1.9. *Şifâ'iyye fi't-Tıb*

18. yy. Osmanlı hekimlerinden Ayaşlı Şâban Şifâ'î Efendi (ö. 1705) tarafından yazılmıştır. Şifâ'î, "Dârüssaâde Ağası Yûsuf Ağa'ya intisap ederek saray hekimleri arasında yer amıştır. Hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'den himaye görmüş ve çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra son olarak Diyârbekir kadılığına tayin edilmiş ve Diyârbekir'den dönerken Ankara'da Mart 1705'te vefat etmiştir" (Okumuş, 2010, s. 207-208).

Şifâ'iyye fi't-Tıb, Şifâ'î'nin 1699'da kaleme aldığı kıymetli taşlar, mineraller ve panzehirler hakkında yazılmış bir eser olup Silâhdâr İbrâhim Ağa'ya (ö. 1726-27) sunulmuştur. Mukaddime, üç fasıl ve hatimeden müteşekkil eserin birinci bölümünde madenî panzehirler anlatılmaktadır. Bunların kaç sınıf olduğu, nitelikleri, iyisinin hangisi olduğu biçimsel özelliklerle tanımlanmıştır. İkinci bölümde hayvânî panzehirler ele alınmıştır. Hayvânî panzehirin insana faydalı olanlarının dağ keçisi ve yılandan elde edilen iki türü olduğu yazılmıştır. Bunlar dışındaki hayvânî panzehirler, eserin üçüncü bölümünde anlatılmıştır. "Bilinen panzehirlerden başka, denizde ve karada daha birçok hayvanda faydalı taşlar bulunduğu söylenerek bunlar hakkında bilgi verilmiştir (mürvârîd, hacerü'l-hımâr, hacerü'n-nemir, hacerü'd-dîk, hacer-i gâvîş, hacerü'l-isfenc, hacerü'l-huttâf, hacerü'l-hût, hacerü'l-erneb, hacerü's-seretân). Hâtîme bölümünde ise madenî ve hayvânî olan ve farklı özelliklere sahip olmalarına rağmen gözden kaçan bazı taşlardan bahsedilmektedir (hacerü'l-kuhl, hacerü'l-mıknâtîs, hacer-i mermerî, hacerü'l-halk, hacerü'l-besr, hacer-i kubûrî, hacerü'l-kamer, hacerü's-sufr, hacerü'n-nevm, hacerü'l-yakaza, hacer-i nîlüfer, hacer-i tütîyâ, hacer-i talk, hacerü'n-nâr, hacerü'z-zeyt, hacer-i müte'âl, hacerü'l-berd, hacer-i berf ü bârân u tûfân, hacerü'l-ıkâb)" (Eliaçık, 2012, s. 11-12).

Hakkında yapılan çalışmalarda ve kaynaklarda çoğunlukla metnin bir tıp eseri olduğu bilgisi verilmiştir. Klasik cevher-nâmelerde alışlagelen değerli taşlardan başlayan konu başlıklarından sonra bazen yarı değerli veya değersiz; ama insan sağlığı açısından faydalı veya zararlı özellikler taşıyan ve/veya bazı geleneksel uygulamalarda kullanılan ve mistik güçleri olduğuna inanılan taşlar da konu edilmiştir. *Tuhfe-i Murâdî*, bu noktada en doğru

örnek olacaktır. Yine klasik cevher-nâmelerde de bulabileceğimiz cevherlerin tıbbi fayda veya zararları *Şifâ 'iyye fi 'l-Tıb'* da da ele alınmıştır. Taşları Allah'ın bir nimeti olarak gören yazar, taşların birçok faydaları olduğunu, yakut, elmas, zümrüt gibi değerli taşların da bazı hastalıklara karşı koruyucu olduklarını söylemiştir. Buradaki bilgilere, eserde tanımlanmak üzere belirtilen madde başlarının panzehir özelliği taşıyan hayvani ve madenî taşlar olduğu bilgisini ve yazarın yararlandığı kaynaklar arasında tıp eserleri dışında bulunan *Cevâhir-nâme-i Nizâmî*, *Tansûk-nâme-i İlhâni*, *Cevâhir-nâme-i Mansûrî*, *Cevâhir-nâme-i İshak-ı Kindî*, *Ezhârü 'l-Efkâr-ı Tifâşî* gibi cevherlerle ilgili önemli eserler bulunmasına dayanarak eseri sadece tıp tarihi literatürüne dâhil etmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Eser, tıbbi cevher-nâme olarak nitelendirilmelidir.

Eserin Zeytinöğlü Kütüphanesindeki nüshası²⁸ üzerine Muhittin Eliaçık tarafından yazılan iki makale mevcuttur. Eliaçık, ilk makalesinde (2012a) eserdeki dağ geçişi ve yılanda bulunan panzehir taşı ile ilgili yazdığı yazıda eserin muhtevası hakkında açıklayıcı bilgiler sunuduktan sonra ilgili kısmın Latin alfabesine aktarılmış metnini ve devamında sadeleştirilmiş metnini sunmuştur. Eliaçık'ın diğer çalışması da (2012b) eserin son bölümünde yer alan mürvarîd yani inci üzerinedir. Yazar, çalışmasında inci ile ilgili bölüm hakkında açıklamalar yapmış ve daha sonra söz konusu bölümün sadeleştirilmiş ve transkripsiyonlu metnini vermiştir. Eser üzerine Sonay Sofuoğlu (2017) tarafından yapılmış bir yüksek lisans tezi de bulunmaktadır. Giriş bölümünde Anadolu sahasında 13.-17. yüzyıllar arasında yazılmış tıp metinlerine değinilmiş, yazar ve eser hakkında bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde yazım özellikleri, ses ve şekil bilgisi özellikleri sunulmuştur. Metin bölümünde eserin transkripsiyonlu metni verilmiş ve ardından dizin-sözlük bölümünde gramatikal dizin, özel adlar başlığı altında kişi adları, eser adları ve yer adları dizini sunulmuştur.

1.10. *Kitâbu 'l-Ahcâr li-Aristâtâlis* (Aristoteles'in Taşlar Kitabı)

İslâmî dönem bilim tarihinde, “mineralojiyi bütün olarak ele alan ilk tercüme eserler arasında Aristoteles'e mâl edilen *Kitâbu 'l-Ahcâr* gelmektedir” (Aksoy, 2018, s. 29). Felsefe ve bilim tarihçilerince pek kabul görmeyen ve *Kitâbu 'l-Ahcâr* dışında Aristoteles'e aidiyeti tartışmalı olan bilim tarihi eserleri vardır (Peters, 1968, s. 229-258'den aktaran Aksoy, 2018, s. 29).²⁹ Söz konusu Arapça tercümenin mütercimi Lûkâ bin İsrâfiyûn adında biri olup kendisi de kitabın yazarı konusunda emin değildir. Kitapta mütercim dışında bir de müfessirden bahsedilmektedir. Eserin doğrudan Arapçaya aktarılmadığı, metindeki bilgilerin bir müfessirin sözcüğünden geçtiği bilgisi bulunmaktadır. *Kitâbu 'l-Ahcâr*'ın Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa'da kayıtlı yazmasına göre müfessir, Muhammed bin Abdülmelik'tir; ancak hakkında bilgi yoktur. (Aksoy, 2018, s. 30). Kitapta yetmişten fazla inorganik ve organik maddenin oluşumu, özellikleri, tıbbi etkilerinden bahsedilmektedir. Konular tıp ve simya bağlamlarında ele alınmıştır. Kitap, mukaddimeden sonra şu bölümlerden oluşur: Gizemli taşlar, tabiatlar, değerli taşlar, tevîd sonucu oluşan taşlar, çeşitli mıknaatılar, kimyevî/simyevî maddeler, doğaüstü taşlar, tıbbi amaçlarla kullanılan taşlar, deniz taşları, yedi metal, belirsiz taşlar, bileşik taşlar.

28 Eserin diğer nüshaları için bk. (Sofuoğlu, 2017).

29 Eserin kökeni hakkında birçok tartışma bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Aksoy, 2018, s. 30-44).

Eserin Türkçeye tercümesi Gürsel Aksoy (2018) tarafından yapılmıştır. Aksoy, yüksek lisans tezi olarak hazırladığı çalışmasını genişleterek daha sonra yayımlamıştır. Beş bölüm olarak ele aldığı çalışmasının ilk bölümünü *Kitâbu 'l-Ahcâr'*ın bilim tarihi açısından değerlendirilmesine ayırmıştır. İkinci bölümde eserin nüshaları ve eserin Türkçe çevirisi esnasında izlenen yol hakkında açıklamalara yer vermiştir. Üçüncü bölümde eser hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan Alman İslam bilim tarihçisi olan Julius Ruska tarafından yayımlanan eserin Arapça olan Paris nüshasının tıpkıbasımı verilmiş, dördüncü bölümde eserin Aksoy tarafından yapılan Türkçe çevirisi yer almıştır. Son bölümde ise çevirmenin açıklamaları ve notları yer almaktadır. Aksoy'un kitabı üzerine bir tanıtım yazısı bulunmaktadır.³⁰

1.11. *El-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir* (Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı)

Ebu'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin (ö. 1061 ?) kozmoloji, astronomi, kimya, fizik, sosyal antropoloji, ekonomi, edebiyat, tarih gibi birçok alana ait bilgiler sunan eseridir. Eserin muhkaddimesi on yedi fasıldan oluşmaktadır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde değerli taşlar anlatılmaktadır. Bu bölümün girişinde Bîrûnî, eserinde ele aldığı cevherlerin sıralamasıyla ilgili bilgi verir. Kendisinden önce yapılan çalışmaların meşhur cevâhircilerin sıralamasıyla yapıldığını; ancak kendisinin bu sıralamayı izlemediğini çünkü her dönem ve şehre göre cevâhir sayısının fazla ve değişken olduğunu ifade ederek kendi tarzıyla ilgili açıklamalarda bulunur. Bu bölümde yakut, elmas, zımpara, inci, zümrüt, firûze, akik, kedigözü, billur, el-bessez, amatist, lapis lazuli, malakit, yeşim, kara taş, el-bâzezeher, teke taşı, mumya, yılan boncuğu, el-hatû, kehribâr/amber, mıknatıs, el-hamâhen, eş-şâzenec, tûy dökücü taş, yağmur taşı, soğuk taşı, cam, mînâ, çin kâsesi, el-ezrek olarak otuz iki cevher anlatılır. Madde başlarında verilen değerli taşların kıymetlerinin belirlenmesi, benzerleri, değerli taşlarla ilgili rivayetler, cevherlerin renkleri, türleri, cevhere verilen isimler ve dilbilimcilerin cevherlerin isimleriyle ilgili tanımlamaları, cevherlerin kusurları, onarımları gibi birçok konudan bahsedilir. Eserin ikinci bölümü metaller hakkında olup cıva, altın, gümüş, bakır, demir, kara kurşun, çin demiri maddelerinden müteşekkildir. Üçüncü bölüm ise "karışimsal üretim sanatı" yani birden fazla maddenin karışımıyla oluşan pirinç, üstübeç, el-betravî ve et-tâlikûn ile ilgilidir.

Bîrûnî'nin *Kitâbu 'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir'*i Emine Sonnur Özcan (2017) tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser hakkındaki kapsamlı tek çalışma budur. Yazar çalışmasında eserin yazmaları ve Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve daha sonra eserin Türkçe çeviri metnini sunmuştur. Çalışmanın son kısmında yer alan etimolojik dizin; yer adları dizini; dinler, diller, toplumlar, hükümdarlar dizini; süre adları dizini; kitap adları dizini; ölçü, tartı ve para birimleri dizini çeviri metinde geçen ilgili terimleri arama-bulma kolaylığı sağlamaktadır. Yine Özcan'ın çalışmasından hareketle yayımlanan bir bildiri de mevcuttur.³¹

30 Ayrıntılı bilgi için bk. (Erginöz, 2020).

31 Ayrıntılı bilgi için bk. (Yılmaz ve Çayır, 2019).

1.12. *Cevâhirü'l-Esrâr fî Maârifi'l-Ahcâr*

En çok eser veren Osmanlı kimyacılarından biri olan Ali Çelebi b. Hüsrev el-İznikî tarafından yazılmıştır. 1609 civarında vefat ettiği tahmin edilen müellif, yapmış olduğu seyahatler neticesinde tanıştığı ilim erbâbı sayesinde bilgi birikimi edinmiş ve Sultan III. Mehmet döneminde (1566-1603) İstanbul'a gelmiştir (Gür, 2016, s. 12, 14). Türkiye ve yurt dışı kütüphanelerinde 10 adet nüshası bulunan *Cevâhirü'l-Esrâr fî Maârifi'l-Ahcâr*'ın birden fazla istinsahı yapılmıştır (Gür, 2016, s. 23). Eserin giriş bölümünde Razi'nin *Kitâb el-Sırr el-Esrâr*'ında uyguladığı yöntemle maddelerin sınıflandırılması yapılmıştır. Yazar, Razi'nin yaptığı gibi yedi metali sıralamış; ancak metalleri (cesetleri) dövülebilenler ve kireçleştirilebilenler olmak üzere iki sınıfta ele almıştır (Gür, 2016, s. 24). Altı bölümden oluşan kitabın birinci bölümü taşlar hakkındadır. Mizanî taşlar başlığı altında ruhlar (uçucu maddeler: cıva, nişadır ve kâfur), nefisler (rahç [kırmızı zırnık-arsenik bisülfür], zırnık ve kükürt), cisimler (tuz, şab, mika, zaç, cam, billur, tuğla [kil], sönmemiş kireç, kül, kabuk kireci, sedef, inci, mercan, ceset akik) ve cesetler (metaller [altın, gümüş, bakır, harsinî, demir, tutya, marazî tutya, ismit {antimon}], kurşun-kalay, markaşisa, mıknaşis, martak, usrunc, kalimiya, magnezya, lazverd, firuzaç, dahneç, şadınc, rushukhtac, isfidaç, mürdesenk, pas, nuhas tûbalı {bakır döküntüsü}, demir cürufu, madenî utarid {tutya ve devs ruhu} ve zaferan-ı hadid]) olarak on iki alt başlık verilmiştir. Eserin diğer bölümleri ise sırasıyla iksirler, terkipler (karışımlar), ma'kudat (akidler, pıhtılaştırma oluşumlar), mizaçlar, vezinler hakkındadır.

Eser hakkında Merve Nur Gür tarafından bir yüksek lisans tezi (2016) yapılmıştır. Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Gür, Fazıl Ali Bey'in kaynak ve öncüleri, ikinci bölümünde Fazıl Ali Bey'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. *Cevâhir el-Esrâr* hakkında değerlendirmeler başlığı altında eseri çalışmasının sebebi, eserin önemi ve muhtevası konularında bilgileri çalışmanın üçüncü bölümünde ele almıştır. Dördüncü bölümde eserin nüshaları hakkında bilgiler verildikten sonra Arapça metin ve Türkçe tercümesi verilmiştir. Çalışmada, eserin nüshaları arasında en hacimli olan Hacı Selim Ağa 881/3 numaralı yazma esas alınmış ve Viyana numara 2395'te kayıtlı nüshadan da yararlanılmıştır. Çalışmada sonuç ve değerlendirmeler bölümünden sonra bir sözlük bulunmaktadır; ancak tercüme metnin verildiği bölümde Gür'ün neredeyse tüm terimsel kelimeleri dipnotlarda açıklaması kanaatimizce sözlükten daha faydalı bir yöntem olmuştur.

1.13. Kayolzâde Matbaasında Basılan *Cevâhir-nâme*

Toplam otuz altı sayfa olan eserin baş kısmında bir fihrist yer almaktadır. Eserin giriş kısmında verilen bilgilere göre yazarın "Cevâhir-nâme-i Asliyye" olarak adlandırdığı bir cevher-nâmeden muhtasardır. "Takvimhâne-i Âmir'e'nin nezaret ve ruhsatıyla, H. 1273 (M. 1856/1857) yılında taşbaskısı ile Kayolzâde Tab'hânesi'nde çoğaltılan eserin yazarı bilinmemektedir" (Demir ve Kılıç, 2003, s. 46). On iki bölümden oluşan eserde sırasıyla elmas, yakut, lal, zümrüt, inci, firûze, pâd-zehr, anber-i eşheb, laciverd, mercan, akik ve yeşim gibi on iki adet değerli ve yarı değerli taş anlatılmıştır. Klasik cevher-nâme üslubuyla bu cevherlerin nasıl

oluştukları, nereden çıkarıldıkları, türleri, özellikleri, ticari değerleri, kullanılış biçimleri, tıbbi yarar ve zararları izah edilmiştir. Yine cevher-nâmelerde rastlanan ilgili cevherle ilgili bilinen efsâneler, hikâyeler de anlatılmıştır. Cevher-nâmede yer alan bilgiler ilm-i cevâhirin alanına giren teknik bilgilerden daha çok ehl-i cevâhirin ilgi alanına girecek türdendir. Genellikle cevherlerin tanıtıldığı kısımlarda verilen bilgiler, cevher tacirlerinin yararlanacağı türden olup günlük hayatta sık karşılaşılan ve kullanılan cevherlerin türleri ve değerleri üzerinde durulmuştur (Demir ve Kılıç, 2003, s. 46). Eser hakkında edindiğimiz bilgiler ve bugüne kadarki tek çalışma Demir ve Kılıç'a (2003) aittir. Yazarlar cevher-nâmenin çeviriyazılı metnini sunarak Za'îfi'nin *Cevâhir-nâme*'si ve Zeynelâbidîn'in *Risâletü'l-Cevâhir*'ini mukayese edip bu üç cevher-nâmenin benzerliklerini ortaya koymuşlardır.

1.14. *Risâle-i Cevâhir-nâme*

Mütercimi belli olmayan bu cevher-nâme, bir müzâyedede Cem Bayol tarafından satın alınarak tarafımıza ulaştırılmıştır. Eserin adı yazmanın iç kapağında iki yerde *Cevâhir-nâme* olarak sonradan yazılmıştır. Yazmanın 1b sayfasında eserin adı *Risâle-i Cevâhir-nâme* olarak yazılmıştır. 17 yaprak, 13 satır olan risâlede, dua kısmından sonra mütercim, Tûsî'nin Farsça kaleme aldığı cevher-nâmesini herkese faydalı olması ümidiyle kısa olarak Türkçeye tercüme etmeyi dilediğini söyler. Eseri özetlerken tabielerin sözlerinden alıntılar yaptığını ve merhum Kazvî'nin dünyaca kabul görmüş *Acâyibü'l-Mahlûkât*'ında yer alan taşların bazı özelliklerini eserine ilave ettiğini ifade eder. Eserde bulunan ve eserin yazıldığı dönemde kullanılmayan ölçüleri de kendi zamanında bilinen ölçülerle açıklamış ve tercümesine başlamıştır. Elmas, inci, firuze, panzehir taşı, bîcâde, billûr, cez', dehne, zümrüt, tavşancıl taşı, akik, kehribar, lal, lacivert, mercan, mîknâtis, yakut, yeşim, sarılık taşı olmak üzere on dokuz cevher anlatılmıştır. Düzenli olmamakla beraber cevherlerin açıklandığı bölümler kendi içlerinde "hassiyet, tekmil, tezyil" alt başlıkları içinde ele alınmıştır. Hassiyet (özellik) bölümünde söz konusu cevherin psikolojik ve fizyolojik etkileri ele alınır. Tekmil (tamamlama) bölümünde cevherlerin tabiatları (sıcak-soğuk; kuru-yaş) hakkında bilgi verilip fizikî özellikleri, zehirli olup olmadıkları, nasıl kullanılacakları, hangi konularda etkili oldukları gibi bilgiler verilir. Tezyil (ilave edilen kısım) başlığı altında cevherlerin parçalanmaları durumunda hangi şekle büründükleri, parçalarının nerede nasıl kullanıldıkları hakkında bilgiler verilir, bazı cevherlerle ilgili rivayetler, efsaneler aktarılır. İncinin anlatıldığı kısım eksik olup eser firuze bölümüyle devam etmektedir.

1.15. *Kitâb-ı Beyân-ı Sinâ'ât*

Ebü'l-Fazl Hubeyş bin İbrâhim bin Muhammed el-Mütetabbib et-Tiflîsî'nin Farsça yazılmış eseridir. Anadolu Selçuklu dönemi tabip ve müneccimi olan Tiflîsî'nin (ö. 1232 ?), Anadolu'ya, II. Kılıçarslan (1155-1192) döneminde geldiği düşünülmektedir (İzgi, 1998, s. 268). Tıp, astroloji, dil ve edebiyat, kıraat gibi birçok konuda eserler vermiş olan Tiflîsî, *Kitâb-ı Beyân-ı Sinâ'ât*'ın girişinde eserini *Beyânü'n-Nücûm*'dan sonra tamamladığını, Arapça ve Farsça kaynaklarda örtülü ifadelerle saklanan sanat ve hünerlerin daha iyi anlaşılabilmesi için açıkça yazdığını ve eserine bu sebeple *Beyân-ı Sinâ'ât* adını verdiğini açıklar (Kara, 2019, s. 7).

Eserin bilinen iki Türkçe tercümesi vardır. Bunlardan birincisi, Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Koleksiyonu numara 925/5'te kayıtlı olup nüshada verilen bilgiye göre eserin mütercimi Halil bin Abdurrahman adlı bir zattır. Mütercim, eseri samimi dost ve vefa erbaplarının ricaları üzerine çevirdiğini, eserden faydalanmak isteyenlere faydalı olmasını ve kendisini hayır dua ile anmalarını dilediğini ifade eder (Kara, 2019, s. 8). Eserin diğer tercümesi Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu numara 2253/1'de kayıtlıdır. Mütercimi bilinmeyen bu tercüme eserin tercüme/istinsah tarihi H. Rebîü'l-Âhir 956 (Mayıs 1549)'dır.

Beyân-ı Sınâ'ât, müstakil bir cevher-nâme olmasa da genel konusu kimya ilmi olduğu ve cevherlerle ilgili birçok babı içerdiği için cevher-nâme olarak nitelendirilmesi yanlış olmayacaktır. Eserde “değerli taş, cam ve şişelerin yanı sıra çeşitli renklerin elde edilip nesnelere boyanması, değerli taşlara, kılıç, bıçak ve süngü gibi aletlere su verilmesi, deri tabaklanması, mürekkep yapımı, kağıttan yazıyı gidermek ya da yazıyı görünür kılmak, değerli taşların, hayvanların, bitkilerin özellikleri, tesir ve yararları, zararlı hayvanları uzaklaştırma yolları, illüzyon oyunları, elbise temizliği, cinsel ilişki, hamilelik gibi birçok konuda bilgiler barındıran ansiklopedik bir eserdir” (Kara, 2019, s. 8). Yirmi bir bab olan eserin ilk babı kimya ilmi hakkındadır. Eserin ikinci, üçüncü, altıncı, on dördüncü babları değerli taşların sanatları, renklendirilmeleri, değerli taşların bakımı ve değerli taşların özellikleri, etkileri ile ilgilidir.

İki farklı Türkçe tercümesi bulunan eserin, Halil bin Abdurrahmân tarafından yapılan tercümesinin Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami numara 925/5'te kayıtlı nüshası üzerine Ahmet Acıduman ve Berna Arda (2014) tarafından yazılan bir makale bulunmaktadır. Çalışmada eserin on dördüncü babında yer alan değerli taşlar tıbbi olarak değerlendirilmiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu numara 2253/1'de kayıtlı mütercimi bilinmeyen tercümesi ise 2019 yılında Serdal Kara tarafından yayımlanmıştır. Bunların dışında eser hakkında yapılan diğer çalışmalar eserin Farsça aslı üzerinedir (Kara, 2019, s. 11). Kara'nın çalışması giriş, dil özellikleri, metin ve dizin bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar ve eserleri hakkında bilgiler sunulmuş, eserin yazılış amacı, konusu, bölümleri, Türkçe tercüme ve mütercimi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Dil özellikleri bölümünde eserdeki öne çıkan ses ve yazım özelliklerinden bahsedilmiştir. Eserin çeviri yazılı metninin verildiği bölümün sonrasında metinde geçen söz varlığını ortaya koyan gramatikal bir dizin ve özel ad dizini verilmiştir. Eserin tıpkıbasımı da çalışmada yer almaktadır.

1.16. *Mecmû'atü's-Sanâyi'*

Simya, kimya tıp, zanaat gibi farklı konuları içeren eser, 17. yüzyılda Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin yazarı ve yazılış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla beraber yazarın kimliğiyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Kimi kataloglarda yazarın adı Zeynelabidin, Mîr Yahyâ, Hekim Magribî ve Kâmrân Şîrâzî olarak geçmektedir. Bazı kaynaklarda ise yazarın belirsiz olduğu bilgisi verilmektedir. Eserin yazılış tarihi de belirsizdir; ancak eserin en eski nüshası Haydarabad'da H. 1033 (1623/1624) yılında yazılmıştır. Eseri Türkçeye tercüme edenin kim olduğu hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Eldeki bilgilere göre eser

Abdal Han'ın emriyle Türkçeye tercüme ettirilmiştir. Eserin tespit edilen on dokuz Türkçe nüshası içindeki en eski nüsha (Çorum), Dervîş Muhammed Gülşenî tarafından H. 1103 (M. 1691/1692)'te, Hacı Mahmut Efendi nüshası da Süde Muhammed tarafından H. 1124 (M. 1712/1713)'te istinsah edilmiştir (Kara, 2020, s. 1-2).

Eser “değerli taşların yapımı, altının eritilmesi, camların renklendirilmesi ve çeşitli renklerin elde edilmesi, kılıçların sağlamlaştırılması, kemik boyanması, metallerin çözülmesi, panzehir tarifleri, çeşitli kuvvetlendirici macun ve hapların yapımı, bazı yağların üretimi, cıvanın katılaştırılması, yapay çiçek ve kağıt yapımı, mürekkeplerin hazırlanması, kendini ve elbiseleri yanmaya karşı koruyan maddeler ve illüzyon oyunları, tutkallar, temizleyiciler, havai fişekler gibi farklı birçok konu içermektedir. Eserdeki bap sayısı nüshalara göre değişiklik gösterse de konular eksik değildir. Eseri kırk-kırk bir olarak ele alan nüshalar da otuz dokuz bap olarak ele alan nüshalar da konu sayısı bakımından eşittir. Her bap kendi içinde fasıl ve nev'lere ayrılmakta olup nüshaların çoğunda yüz altmış bir hüner ve yüz otuz dört fasıl bulunmaktadır” (Kara, 2020, s. 2-5).

Eser üzerindeki çalışmalar Serdal Kara'ya aittir. Kara, doktora tezinde (2013) çalıştığı eseri daha sonra yayımlamıştır (2020). Eserin dil özelliklerini ele alan bir makalesi (2014) de mevcuttur. Çalışmada (Kara, 2020) eserin en eski ve sağlam nüshası tespit edilip diğer nüshalardan da istifade edilerek metin sağlam bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kara, esas alınan nüshaları tespitinde, metnin kuruluşunda, dil incelemesinde ve dizinde nasıl bir yol izlediğini çalışmasının birinci bölümünde izah etmiştir. Ardından eserin yazım, ses, biçim özelliklerini sunan bir dil incelemesi yapmıştır. Çeviriyazılı metin bölümünden sonra metnin söz varlığını ortaya koyan bir gramatikal dizin ve özel adlar dizini de sunulmuştur.

2. Cevherler ve Cevhernâmelerle İlgili Tematik Çalışmalar

Makalenin bu bölümünde daha çok cevher-nâmeler ve cevherlerle ilgili yapılan tematik çalışmalar ele alınacaktır. Tespit ettiğimiz çalışmalar tıp-halk hekimliği, klasik edebiyat, halk bilimi, tarih ve dil başlıkları altında tasnif edilebilmektedir.

Tematik çalışmalar hakkında bilgi vermeden önce cevher-nâmelerle ilgili genel bilgi veren ve yukarıda bahsettiklerimiz dışında kalan daha geniş kapsamlı iki çalışmadan bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Remzi Demir ve Mutlu Kılıç tarafından 2003'te yazılan “Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme” adı makaledir. Yazarlar çalışmalarının birinci bölümünde Yunanlılardan Osmanlılara cevher-nâmelerin tarihi, Türkçe telif ve tercüme cevher-nâmelerin muhtevası hakkında ayrıntılı bilgiler vererek cevher-nâme metinlerinden örnekler sunmuşlardır. Sunmuş oldukları örnek metinlerden yola çıkarak birçok cevher-nâmenin sadece çeviri olmadığını, mütercimlerin farklı kaynaklardan da istifade ederek, çeşitli seçkiler yaparak kendi bilgilerini de kattıkları derlemelerden oluştuğunu ve bu sebeple de birçok cevher-nâmenin birbirine benzediğini ifade etmişlerdir. Çalışmalarının birinci bölümünde sundukları bilgilerin bir değerlendirmesini de yapan yazarlar, Osmanlı dönemindeki

cevherilerin³², özellikle Arapça ve Farsçadan yapılan çeviriler ve uyarlamalarla bu alanda bir bilgi birikimi oluşturduklarını söyleyerek, cevher-nâmelerin konuları ele alış şekillerine göre bir değerlendirmesini yapmışlardır. Çalışmalarının ikinci bölümünde Ahmet Bican'ın ve Kayolzâde Matbaası'ndaki cevher-nâmenin Latin alfabesine aktarılmış metnini vermişler ve yine bu iki cevher-nâmeyi konuları bakımında incelemişlerdir. Demir ve Kılıç'ın çalışmaları (2003) cevher-nâmelerle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Yazarların çalışmalarındaki bazı bilgiler daha sonra konuyla ilgili çalışanlar tarafından güncellenmiştir.

Bir diğer makale ise Muhammed b. Ebî'l-Berekât Cevherî-yi Nişâbüri tarafından H. 592 (1195/1196)'de yazılan Farsça en eski cevher-nâmelerden biri olan *Cevâhir-nâme-yi Nizâmî* hakkındadır. İbrahim Duman, “Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar Devrine Ait Az Bilinen Bir Kaynak: Cevâhir-nâme-yi Nizâmî” adlı makalesinde (2020) İran'daki kurumlardan biri olan Mirâs-i Mektûb'un yayınladığı eseri tanıtmıştır. Yazar, “*Cevâhir-nâme-yi Nizâmî*”nin Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin (ö. 1061?) *el-Cemâhir fi'l-Cevâhir* adlı eseriyle birlikte Orta Çağ İslâm dünyasında yazılmış iki özgün cevâhir-nâmeden birisi olduğunu ve eserin şimdiye kadar tespit edilebilen Farsça yazılmış en eski cevâhir-nâme olduğunu ve eserin 12.-13. yüzyıl Büyük Selçuklular, Hârezmşahlar ve İran tarihiyle ilgili sosyal ve kültürel birçok bilgiler vermesinin yanında mineroloji, metroloji, ekonomik, dilbilimi gibi alanlar için de önemli olduğunu” ifade etmiştir (Duman, 2020, s. 261). Duman, eserin kaynak bilgileri, muhtevâsı, eserle ilgili yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

2.1. Tıp-Halk Hekimliği

Cevherlerin bazen geleneksel tıp yöntemleriyle, bazen de birtakım büyüsel işlemlerle insan sağlığı ve yaşamıyla ilgili olumlu-olumsuz etkilerinden bahseden cevher-nâmeler veya bu bilgileri içeren eserlerle ilgili yapılan tematik çalışmalara örnek olarak Feyza Tokat'ın “Taş ve Cevherlerin Türkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri” başlıklı yazısı (2014) verilebilir. Tokat yazısında, taş ve cevherlerin halk hekimliğinde hastalıklardan korunmak ve tedavi amacıyla hem doğal hem de dinî-büyüsel uygulamalarda kullanıldığından bahsetmiştir. Taş ve cevherlerin doğal halk hekimliğinde yenilme, içilme, sürülme gibi metotlarla kullanıldıklarını, dinsel-büyüsel uygulamalarda taşların genellikle üstte taşınma, takı olarak üstte bulundurulma veya tedavi edilecek kişinin bulunduğu odaya asılma şeklinde kullanıldıklarını söylemiştir. Tokat, taş ve cevherlerin bu özelliklerini 15.-17. yüzyıllar arasında yazılan-tercüme edilen dört tıp eserinden (*Hulâsa-ı Tıbb*³³, *Yâdigâr-ı İbni Şerîf*³⁴, *Tertîb-i Muâlece*³⁵, *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*³⁶) hareketle incelemiştir. Çalışmasına dâhil ettiği bu eserlerden konuyla ilgili örnekleri -kendî ifadesiyle- “serbest bir dille aktarmış”, Türkçe tıp yazmalarında hastalıkları tedavide kullanılan taş ve cevherlerin bu eserlerde nasıl ele

32 “Osmanlılar, cevherleri tanıtan yazarlara veya cevher alım-satımı ve üretimi ile ilgilenen kişilere cevherî veya ehl-i cevâhir demişlerdir” (Demir ve Kılıç, 2003, s. 2).

33 Ayrıntılı bilgi için bk. (Uçar, 2009).

34 Ayrıntılı bilgi için bk. (Küçükler, 1994).

35 Ayrıntılı bilgi için bk. (Gümüştam, 2009).

36 Ayrıntılı bilgi için bk. (Tokat, 2012).

alındığı hakkında bilgiler vermiştir. Çalışmasını “Taş ve Cevherlerin Doğal Halk Hekimliğinde Kullanılması” ve “Taş ve Cevherlerin Dinsel-Büyüsel Halk Hekimliğinde Kullanılması” olarak iki başlıkta işlemiştir.

Değerli taşların tıbbi faydalarıyla ilgili olarak bir makale de tarafımızca kaleme alınmıştır (Murad, 2024). Tokat’ın çalışmasından farklı olarak çalışmamızda cevher-nâmelerde değerli taşlarla ilgili verilen tıbbi faydalar ele alınmıştır. “Değerli Taşların Tıbbi Faydaları Hakkında Cevhernâmelerde Yer Alan Bilgiler” adlı yazımızda cevher-nâmelerle ilgili kısa bir giriş yapılmış, ardından inci, yakut, zümrüt, lal, elmas, akik, firuze başlıkları altında çalışmamızda yararlanılan üç cevher-nâme olan *Tuhfe-i Murâdî* (Argunşah, 1999), *Risâle-i Cevâhir-nâme* (Kutlar, 2005) ve *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*’de (Murad, 2019) yer alan bu değerli taşların tıbbi faydaları ve zararlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışmamızda değerli taşların büyüsel etkilerine yer verilmemiş, sadece insan sağlığıyla ilgili olumlu-olumsuz etkilerinden ve kullanış biçimlerinden söz edilmiştir. Örnekler sunulan cevher-nâmelerdeki bilgilerin benzer ve farklı yönleri ortaya konulmuştur. Sonuç kısmında da söz konusu cevher-nâmelerdeki bilgilerin genel dağılımı, bilgilerde tutarlılık olup olmadığı ve konuların ele alınış biçimi değerlendirilmiştir.

Konuyla ilgili bir diğer yayın ise Gülşen Sezen’e (2021) aittir. Sezen, “Taşları Okumak: Devadan Ötesi, Bezoardan Yada Taşına” başlıklı makalesinde Sakızlı İsa Efendi’nin *Nizâmü’l-Edviye*’sinde³⁷ hayvanlardan elde edilen taşları ayrıntılı bir şekilde ele almış ve “*Nizâmü’l-Edviye*’de Biyolojik Taşlar” başlığı altında deniz canlıları (sedef, deniz tavşanı, mürekkep balığı, balık, sünger, ispermeçet balinası), kara canlıları (Tatar misk ceylanı, sığır, dağ keçisi, at, kaplan, ayı-domuz yahut kurt, yılan ve insan) ve kanatlı canlılardan (güvercin, toy kuşu, horoz, tavuk, kırlangıç) elde edilen taşları üç grupta incelemiştir. Eserde geçen, hayvanlardan çıkarılan taşların yararları ve zararlarına ve bu taşların yol açtığı zararların nasıl giderileceği hususunda neler yapılacağına dair bilgilere yer vermiştir. *Nizâmü’l-Edviye*’de taşların daha çok tıbbi açıdan fayda ve zararlarından söz edilmesine rağmen bunların dışında büyüsel uygulamalarla ilgili örneklerin de bulunduğu söylenerek yada taşının ve kaplan taşının doğaüstü güçlerinden bahsetmiştir. Makale, *Nizâmü’l-Edviye* merkezli bir çalışma olsa da içerdiği bilgiler ve bahsi geçen taşlar hakkında farklı kaynaklardaki bilgilerin ayrıntılı olarak ele alınmasıyla bilhassa klasik edebiyat ve halk bilimi açısından araştırmacıların yararlanabileceği oldukça faydalı ve detaylı bir içeriğe sahiptir.

Nizâmü’l-Edviye’den hareketle yapılan, konuyla alakalı bir diğer çalışma da Cavit Güzel’e (2021) aittir. Güzel, halk hekimliğinde madenî (mineral) kökenli devaların uygulamalarıyla *Nizâmü’l-Edviye*’ki madenî (mineral) kökenli devaların karşılaştırmasını sunduğu yazısında halk tıbbi ile bilimsel tıp arasında tedavide maden kullanımı bakımında güçlü bağların ve çeşitli benzerliklerin bulunduğunu, nazar, kırklama gibi halk tıbbında yer alan unsurların tedavisinde de madenlerden faydalandığını ifade etmiştir. Halk hekimliğinin sadece büyüsel bağlamda ele alınmasının doğru olmadığını, maden/mineral kaynaklı emlerin (devaların) kullanılmasında halk tıbbının da bir birikime sahip olduğunu savunmuştur. Halk tıbbi ve bilimsel

37 Ayrıntılı bilgi için bk. (Aydın ve Murad, 2019).

tıp hakkında açıklamalarda bulunulmuş, Anadolu halk hekimliğinde ve *Nizâmü'l-Edviye*'de kullanılan madenler, “metaller (altın, antimon, bakır, cıva, demir, gümüş, kalay, kurşun) ve metal olmayanlar/ametaller (arsenik, kömür, kükürt), bileşikler (alüminyum/ potasyum sülfat, amonyum klorür, kurşun karbonat, kireç, potasyum nitrat, sodyum karbonat, tuz), doğal taşlar, kil, kaynağı maden olan sular” başlıkları altında Anadolu halk hekimliğinde ve *Nizâmü'l-Edviye*'de kullanıldıkları biçimleri tablolar halinde verilmiştir. Güzel çalışmasında; altın, bakır, gümüş, kalay, kurşun gibi metallerin halk hekimliğinde müstakil olarak kullanıldığı ve sadece temas esaslı olarak tedavilere dâhil edildiği; bileşik maden/minerallerin tedavide kullanımının halk tıbbında da bilimsel tıp kadar yaygın olduğu; doğal taşların kullanımı ile ilgili *Nizâmü'l-Edviye*'de çok çeşitli ve ayrıntılı bilgiye yer verildiği, halk tıbbında doğal taş kullanımının daha sınırlı olduğu sonucuna varmıştır.

Bu bölümde son olarak ele alacağımız çalışma Sibel Kılıç'a ait “Takılarda Kullanılan Organik ve Mineral Taşların İnsan Üzerine Etkileri” adlı yazıdır (2011). Çalışmada tarih boyunca taşların insan bedeni üzerindeki fizyolojik ve psikolojik etkileri ele alınmıştır. Kılıç, asırlardır “alternatif tıbbın parçası olarak ilgi gören bazı organik ve mineral taşların insan organizmasıyla arasında bio-ritmik ve psikolojik etkileşimlerinden bahsederek taşların insan sağlığı üzerinde fizyolojik ve psikolojik etkileri olup olmadığına” (Kılıç, 2011, s. 121) dair bulguları bilimsel açıdan değerlendirmeye çalışmıştır. Çalışmasını “kuvars kristali ve insan organizması arasındaki ilişki; akik taşı ve insan üzerindeki etkileri; taşlar ve alternatif tıp pratikleri” başlıkları altında sunmuştur. Sonuç kısmında ise organik ve mineral taşların geçmişten günümüze kadar takı, aksesuar ya da tene temas edebilecek herhangi bir şekilde kullanılmalarının sebebinin, bu taşların süs, güzellik unsuru olmalarının ötesinde çeşitli fizyolojik ve psikolojik hastalıklar için deva olarak görülmeleri olduğunu vurgulamış; ancak taşlarla uygulanacak tedavi yöntemlerinin tedavide ya da hastalıkların teşhisinde müracaat edilecek bir ana referans olarak görülmemeleri gerektiğini, bu tarz uygulamaların sadece pozitif bilime destek ara referanslar olarak görülmelerinin doğru olacağını söylemiştir. Kılıç'ın çalışması özellikle son dönemde çoğalan şifalı taş/ tılsımlı taşlarla ilgili sadece ticari menfaat güden kişi veya ticarethanelerin insanları kendilerine çekmek için öne sürdükleri çeşitli batıl inançların, hurafelerin önüne geçme açısından yararlıdır.

2.2. Edebiyat Metinlerindeki Cevherlerin İzinde

Türk edebiyatında çok sık geçen cevherler, gerek kıymetleri gerekse güzellik-güç-zenginlik göstergesi olmaları sebebiyle birçok metinde anılmışlardır. Divanlarda maddi kültürü ve sosyal hayatı ele alan birçok çalışmada değerli taşlara yer verilmiştir.³⁸ Bu tarzdaki çalışmalar konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için bu başlık altında ele alınmayacaktır.

38 Konuyla ilgili olarak bu çalışmalara da bakılabilir: (Sarı, 1986), (Aybet,1987), (Çağlayan,1989), (Pekyürek,2007), (Bayram,2010), (Tok,2010), (Batur,2015), (Kızıltoprak, 2017), (Düzlü,2018), (Arvas,2021).

Cevherlerle ilgili çalışmalar sıklıkla divan edebiyatının bir yüzyılı veya bir şairin divanı ile ilgili olsa da bazı genel tematik çalışmalar da bulunmaktadır. Bu başlık altında ilk olarak cevherlerle ilgili yapılan iki tezden bahsetmek gerekir: Bunlardan ilki Meryem Yılmaz tarafından hazırlanan “XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiiri’nde Değerli Taşlar” adlı yüksek lisans tezidir (2008). Araştırmasını 17. yüzyıl ile sınırlandıran Yılmaz, çalışmasının giriş bölümünde taşların nasıl meydana geldikleri, renkleri, türleri, farklı bölgelerde taşlara verilen isimler hakkında bilgiler vermiştir. Çalışmanın birinci bölümünde cevher, yakut, lal, inci, yasb, benefşe, senbâzec, talk, becâdî, ‘aynû’l-hirr, cez’, şebe, dehne, hamâhân, cümşüt gibi değerli taşlar ayrıntılı şekilde ele alınarak bunların klasik Türk şiiri metinlerindeki önemi, şairlerin değerli taşlarla ilgili bilgi sahibi olup olmadıkları şiirlerinden örnekler verilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümü ise taşların, tarikatların giyim kuşamlarında nasıl kullanıldığı ve onlara nasıl anlamlar yüklendiği ile ilgilidir. Çalışmada sur-nâmelerde yer alan değerli taşlar ve bunların kullanıldıkları yerler hakkında bilgiler de sunulmuştur. Yılmaz, çalışmasında kullanılan cevherlerle ilgili terim olarak sayılabilecek cevher, yer vs. gibi sözcükleri basit bir dizinle belirtmiştir. Çalışmada sözlük ve özel adlar dizini bulunmamaktadır. Yılmaz’ın çalışması genel hatlarıyla 17. yüzyıl divan edebiyatında değerli taşların önemini ve bu taşların şairlerin dünyasındaki yerini ortaya koymuştur. Yılmaz, çalışmasında *Tuhfe-i Murâdî ve Risâle-i Cevâhir-nâme*’den yararlandığını önsözde belirtirken, 17. yüzyıla sınırladığı çalışmasında Nâbî, Nâilî, Nef’î, Şeyhülislâm Yahyâ, Neşâtî, Bahtî (I. Ahmed), Azmî-zâde Hâletî, Mezâkî, Sükkerî, Şeyhülislâm Bahayî, Râmî, Fehîm-i Kadîm, Nehcî, Remzî, Sun’ullâh Gaybî, Niyâzî-i Mısırî, Sâbit divanlarını incelemiş ve taranan divanlarda rastlanan on dört değerli taş (yakut, elmas, la’l, zümrüt, inci, firuze, laciverd, akik, mercan, mînâ, kehribar, billur, becâdî zeberced) tespit ettiğini sonuç bölümünde belirtmiştir.

Zikredeceğimiz ikinci çalışma 2017 yılında Yeliz Toprak tarafından yapılan “Kanûnî Devri İhtişamının Divan Şiirine Yansıması (Hayâlî, Bâkî ve Taşlıcalı Yahyâ Divanlarında Değerli Taşlar)” adlı yüksek lisans tezidir (2017). Toprak, çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu’nun en ihtişamlı dönemi olan 16. yüzyılı, özellikle Kanûnî Sultan Süleymân (ö. 1566) dönemini ve bu dönemde padişahın lütuf ve ihsanına erişmeyi başarmış Hayâlî (ö. 1556-57), Bâkî (ö. 1600) ve Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582) gibi devrin önde gelen şairlerinin divanlarında değerli taşları ele almıştır. Çalışmada Kanûnî devri başta olmak üzere 16. yüzyıl varyetinin divan şiirine nasıl yansıdığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen şairlerin divanlarında hangi değerli taşların bulunduğu, bu “değerli taşlarla kurulan tamlamalar, ilişkilendirildikleri unsurlar, seçilen şiir ve beyitler yoluyla incelenerek bu divanlarda yer alan değerli taşların kullanım sıklıkları ve kazandıkları farklı anlamlar verilmiştir” (Toprak, 2017, s. IV). Toprak, çalışmasının sonuna redifi değerli taş olan iki gazel ve 16. yüzyıldaki değerli taşlara ait kelime dağılımını gösteren bir tablo ilave etmiştir.

Sümevra Alan tarafından kaleme alınan “Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar” yazısında (2023) Türk dilinin tarihsel dönemlerinde cevher/mücevher anlamına gelen sözcükler incelenmiş, yakut, elmas, zümrüt, firuze, kehribar, akik, yeşim (nefrit taşı), zeberced, inci, perpi (yılan taşı), laciverd gibi değerli ve yarı değerli taşların kullanım örnekleri Çağatay

Türkçesi eserlerinden hareketle sunulmuştur. Alan, çalışmasına; “art zamanlılık yöntemiyle değerli taşın yer aldığı dönem ve eş anlamlı kullanım” (Alan, 2023, s. 37) örneklerini eklemiş, bu söz varlığının dönem sözlüklerinde bulunan kullanımlarına da yer vermiştir. Alan'ın çalışması, cevher adlandırmalarını Türk dilinin tarihsel dönemleriyle ortaya koyması bakımından önemlidir. Yazar çalışmasının sonunda faydalandığı eserlerin kısaltma listesini vermiştir; ancak çalışmasının giriş kısmında Çağatay döneminde cevherlerin söz varlığıyla ilgili incelediği kaynakları belirtmemiştir.

Gökhan Kırdı, 2018 yılında tamamladığı “Eski Türkçe Kaynaklarda Geçen İktisadi Kelime ve Kavramlar” adlı yüksek lisans tezinde (2018); Eski Türkçe Dönemine ait Orhun Yazıtları, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Divanı Lügati't-Türk* eserlerinden iktisadi söz varlığını tespit etmeye çalışmış ve çalışmasında Ahmet Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi sözlüğü ile Gerard Clauson'un etimolojik sözlüğünden de yararlanmıştır. Kırdı, çalışmasında on yedi başlık altında sınıflandırdığı söz varlığının dördüncü bölümünde altın, gümüş, bakır metalleriyle ilgili ve on birinci bölümde de maden, mineral ve değerli taşlar başlığı altında değerli taşlar ile ilgili söz varlığını örneklerle ortaya koymuştur.

Ahmet Paşa (ö. 1496-97) Divanı'nı değerli taşlar yönünden ele ala Mutlu Melis Özgeriş (2016), şairin “bir kültürel öge olarak taşlara divanında sıkça yer verdiğini, Ahmet Paşa'nın taşları daha çok sevgiliyi tasvir etmede kullandığını ve gökyüzünün, doğanın aldığı renk, lale, gül gibi çiçeklerin renklerinin de değerli taşlarla betimlediğini” (Özgeriş, 2016, s. 307) söyler. Çalışmasında değerli taşlar hakkında genel bilgiler verdikten sonra şairin şiirlerinde değerli taşları nasıl ele aldığını açıklamıştır. Şairin şiirlerinde geçen taşların yer aldıkları şiirlerin nazım şekillerini gösteren bir tablo sunmuştur.

“Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar” adlı makalesinde Mehmet Kırbıyık (2007), 16. yüzyıl şairlerinden Bâkî, Fuzûlî, Yahya Bey, Nev'î, Zatî ve Hayâlî divanlarında geçen inci, akik, elmas, firuze, kehribar, lal, mercan, lacivert, mihenk, yakut, zümrüt ve şeb-çerağî ele almıştır. Kırbıyık, bu değerli taşların genellikle renk ve şekil bakımından şiirlerde ilgili benzetmelerde kullanıldığını, çeşitli özellikleri sebebiyle, ilgili birtakım inanışlarla şiirlerle yansıdıklarını ortaya koymaya çalışmıştır.

“Muhibbî Dîvânında Değerli Taşlar” makalesinde Semih Yeşilbağ (2019), Muhibbî Divanı'nda kullanılan değerli taşları ve bunların nereden çıktıkları, türleri, yarar ve zararları, söz konusu taşlarla ilgili inanışları örnek beyitlerle ele almıştır. “Akîk, dürr, elmâs, kehribâr, lâciverd, la'l, mehek, mercân, yâkût, zümürüd” hacimli bir divan sahibi şair padişah olan Kanûnî Sultân Süleymân'ın bu taşları şiirlerinde nasıl kullandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Sonuç kısmında şiirlerdeki değerli taşların sıklıkla söz sanatlarından “telmih ve teşbih”te kullanıldıklarını tespit etmiş ve Muhibbî Divanı'ndaki taşların çıkarıldıkları yerlere, taşlarla ilgili halk inanışlarına ve taşların iyileştirici özelliklerine yer verildiğini söylemiştir.

Rumeysa Keskin Aslan bir makalesinde (2021) 16. yüzyıl divan şairlerinden Bursalı Celîlî'nin mürettep divanındaki şiirlerde şairin “lal, inci, mercan ve zümrüt gibi değerli taşlardan istiare, teşbih ve leff ü neşr gibi söz sanatlarının kullanımında çokça faydalandığını” (Aslan, 2021, s. 312) ifade etmiştir. Aslan, Celîlî Divanı'nda geçen değerli taşların tespit ve tahlilini yaparak “şairin, şiirlerinde anlattığı soyut unsurları nasıl somutlaştırdığına, bunu yaparken hangi söz sanatlarını kullandığına ve değerli taşları hangi bağlamlarda ele aldığına” (Aslan, 2021, s. 312) dikkat çekmiştir.

Celâluddîn es-Suyûtî'nin (ö. 1506) *el-Makâmatu 'l-Yâkûtiyye* adlı edebî eseri hakkında yapılan bir çalışma Hacı Çiçek'e (2017) aittir. Eserde yazar tarafından bitkiler, çiçekler, güzel kokular ve kıymetli taşlar konuşturulmuştur. Çiçek çalışmasında, es-Suyûtî'nin makâmelerinde konuşturulan değerli taşları ele almış, bunların tarihî süreçteki durumlarına dair bilgiler vermiştir. Söz konusu çalışma taşlarla ilgili hadis olarak rivayet edilen haberlerin analiz ve kritiğini sunması bakımından ilgi çekicidir.

Seda Uysal Bozaslan tarafından yazılan “Divan Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Değerli Taşlar” adlı çalışmada (2019) divan şairlerinin değerli taşlarla meydana getirdikleri, özellikle yeni ya da farklı benzetmeler ele alınmıştır. Çalışmada, divan şairlerinin hayal dünyalarının şiire katkıları Şeyh Galib, Haletî, Zatî, Emrî ve Nef'î gibi divan şairlerinin divan şiiri estetiğine sağladığı katkılar üzerinden ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

“Senâî-i Gaznevî'nin Gazellerinde Değerli Taşlarla Süslenmiş Beyitler” adlı makalesinde Pelin Seval Esen (2020), Senâî'nin (ö. 1131) gazellerinde kullandığı değerli taşlar hakkında bilgi vererek, şairin bu değerli taşları hangi özellikleriyle şiirlerinde işlediğini, onun 435 gazelini inceleyerek sunmuştur.

Musa Tılfarlıoğlu, “18 ve 19. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Kadın ve Erkek Şairlerin Divanlarında Değerli Taşların Kullanımı” başlıklı yazısında “18. yüzyıl şairlerinden Sünbülzâde Vehbi, Arpaemini-zâde Mustafa ve Fitnat Hanım; 19. yüzyıl şairlerinden Keçeci-zâde İzzet Molla, Şeref Hanım ve Leyla Hanım'ın şiirlerinde değerli taşları (elmâs, dür [incü, lü'lü], yâkût, akik, zümürüd, firûze [pirûze], la'l, laciverd, kehribâr, mercân, mihenk, şeb-çerâğ, zeberced vb.) ne sıklıkta ve hangi anlamda kullandıklarını” (Tılfarlıoğlu, 2022, s. 345) ele almıştır. Tılfarlıoğlu, çalışmasında “kadın şairlerin erkek şairlerden farklı kullanımlarının olup olmadığı değerlendirmiş, elde ettiği malzemeyi çalışmasına dâhil ettiği her değerli taş bahsinde; gerçek anlam, benzetme ögesi/mazmun, poetik unsur olarak sınıflandırmış” (Tılfarlıoğlu, 2022, s. 345) ve kullanım sıklıklarını belirtmiştir.

Kamile Çetin tarafından yazılan “Ahmed Paşa ve Ahmed-i Rıdvân'ın “La'l” Redifli Kasidelerinin Mukayesesi” adlı çalışmada kıymetli taşlardan “la'l'in 15. yüzyıl şairlerinden Ahmed Paşa'nın Fatih Sultan Mehmed ve 16. yüzyıl şairlerinden Ahmed-i Rıdvân'ın Sultân II. Bâyezid için yazdıkları “la'l” redifli kasidelerin” (Çetin, 2022, s. 582) karşılaştırılmaları sunulmuştur. Yine değerli taşların redif olarak kullanılmasıyla ilgili Kamile Çetin ve Merve Uzunburun'un farklı yüzyıllara ait divanları inceledikleri “Nazire Geleneği Bağlamında ve

Rediflerin İzinde Elmasın Işıltısını Takip Etmek” adlı makalelerinde (2023), 18. yüzyıldan itibaren “elmas”ın şiirlerde redif olarak kullanılmaya başlandığını tespit etmişlerdir. Çetin ve Uzunburun, çalışmalarında 18. yüzyıl şairlerinden “Nakşi, Şeyh Gâlib, Muvakkit-zâde Muhammed Pertev, Bâ’is ve Mehmed Şerîf’e ait beş gazel, 19. yüzyıl ediplerinden Keçeci-zâde İzzet Mollâ, Antepli Aynî’de birer gazelde ve Zîver Paşa’da bir kıt’ada elmasın kullanıldığını” (Çetin ve Uzunburun, 2023, s. 665) belirtmişlerdir.

Doğrudan değerli taşlarla ilgili olmasa da değerli taşlardan “yakut”un katıldığı ve ferahlatıcı devalar olarak bilinen “müferrihler”in divan şiirine yansımaları konu alan “Divan Şiiri Metinlerinde Müferrih-i Yâkûtların Akisleri” adlı makalesinde (2022) Osman Kufacı, divan şairlerinin Osmanlı tıbbında ve toplumunda kullanılan müferrihlere kayıtsız kalmadıklarını söyleyerek müferrih-i yâkûtlarla (yakut katılmış ferahlatıcı etkisi olan devalar) ilgili çeşitli özellikler ve kullanımların divanlara nasıl yansıdığından bahsetmiştir. Çalışma, yakutun deva olarak kullanılmasını konu alması yönüyle kısmen tıpla ilgili yapılan çalışmalara da dahil edilebilir.

Yine bir cevher olmasa da cevher-nâmelerde de yer verilen “kuhl” ile ilgili olarak Zeynep Buçukçu tarafından kaleme alınan “Klasik Türk Şiirinde Kuhl-i Cevâhir ve Tütüyâ Üzerine Bazı Dikkatler” adlı makalede (2018), klasik Türk edebiyatında kuhl, tütüyâ ve sürme olarak da adlandırılan “kuhl-i cevahir” üzerine semantik bir değerlendirme yapılmıştır. Kuhl ve aynı anlama gelen diğer sözcükler ilk olarak köken açısından ele alınmıştır. Çalışma örnek beyitlerle geliştirilerek klasik Türk şiirinde aynı anlama gelen bu sözcükler ele alınmıştır. İnceleme sonucunda söz konusu sözcüklerin anlamsal olarak bazı farklılıklara sahip olduğu ortaya konulmuştur. Yazar, “sürme ve kuhlun aynı sözcüğün farklı dillerdeki karşılıkları olduğunu ancak anlam yönüyle bu iki kelimenin tütüyâdan ayrıldığını, tütüyânın metinlerde kuhl ve sürme kelimelerinin yanı sıra onların özel bir formu olan kuhl-i cevâhir ile belli ortaklıklara sahip olduğunu” (Buçukçu, 2018, s. 199) ifade etmiştir.

Melek Dikmen ve Kamile Çetin’e ait “Klâsik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları” adlı çalışmada (2012) “15. yüzyıldan Ahmet Paşa ve Necâtî Bey; 16. yüzyıldan Bâkî, Fuzûlî ve Mihri Hatun; 17. yüzyıldan Nef’î ve Şeyhülislâm Yahyâ; 18. yüzyıldan Nedîm ve Şeyh Gâlib; 19. yüzyıldan kadınları pervasızca eleştirmesi özelliğiyle dikkati çeken İbrahim Râşid ile kadın şairlerden Şeref Hanım ve Leylâ Hanım’ın divanları incelenmiştir” (Dikmen ve Çetin, 2012, s. 71). Yazarlar adı geçen divanları inceleyerek elde ettikleri malzemeleri baş, boyun, bel, bilek, parmak için olan aksesuarlar; kıyafetle ilgili takı ve aksesuarlar olarak tasnif etmişlerdir. Takıların beyitlerde hangi benzetmelerle kullanıldıklarını dönemin geleneksel, sosyal ve dinî yaşamını göz önünde bulundurarak ele almışlardır.³⁹

39 “Aşk Yolunun Kara Taşları: Divan Şiirinde Taşlar” adlı çalışmada Fatıma Aydın, “klasik Türk edebiyatında kara taşlar olarak da anılan sıradan taşların divan şairlerince nasıl ele alındıklarını” (Aydın, 2023, s. 255) incelemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Aydın, 2023).

Muvaffak Eflatun tarafından kaleme alınan makalede (2023) klasik Türk şiirinde yada taşı uygulaması ve galebe taşı inanişına ait unsurlar ortaya konulmuştur. Çalışmada söz konusu unsurların yada taşının yağmur yağdıran ve durduran büyüsel özelliği ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Galebe taşının ise fethi, zafere yol açtığı tespit edilmiştir. Çalışmada, Türk mitolojisinin izleri klasik Türk şiirinde aranmış, bu bağlamdaki örnekler sunulmuştur. “Yada ve galebe taşlarının klasik Türk şiirine yansımaları divanlar ve mesneviler üzerinden” (Eflatun, 2023, s. 571) ele alınmıştır. Bu çalışma aynı zamanda aşağıdaki “Halk İnanışları” başlığıyla da ilgilidir.

2.3. Halk İnanışları

Halk kültüründe çeşitli inaniş ve uygulamalarla ilgili çalışmalara konu edinilen taşlar, çoğunlukla cevher-nâmelerde “yarı değerli, değersiz veya acayip, garip özellikleri olan taşlar” olarak nitelendirilmiştir. Taşların sahip olduklarına inanılan doğüstü güçleri tarih boyunca farklı medeniyetlerde çeşitli uygulamalarda kullanılmıştır. Bunların en bilineni, özellikle Türklerde yağmuru yağması için kullanılan “yada taşı”yla ilgili uygulamalardır. Halk inanışlarıyla ilgili çalışmalar genellikle “yada taşı” gibi mistik güce sahip olan veya kutsal sayılan taşlarla ilgilidir. Taşlarla ilgili inanışlardan genel olarak bahseden çalışmalar olduğu gibi tek bir taşla veya tek bir bölgede/kültürde taş/taşlarla ilgili inanışları konu alanlar da bulunur. Bu konuyla ilgili çalışmalar sayıca çok fazla olduğu için bu başlık altında birkaçına değinmekle yetinilecektir.⁴⁰

Bu başlık altında ilk ele alınacak çalışma Hikmet Tanyu’nun *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*’ıdır (1987). Tanyu, beş bölüm olarak hazırladığı çalışmasında geçmiş ve günümüzdeki dinlerde taş inancı hakkında bilgiler vermiş, Türklerde kutsal sayılan taşlar üzerinde durmuş, Türkiye’de taşlarla ilgili yaşayan inançları kırk bir il üzerindeki tespitleriyle sunmuş ve sonuç bölümünde de taşların tasnif, tespit, ilmî tahliline değinmiştir. Tanyu’nun çalışmasında yer verilen taşlar daha çok yarı değerli ya da değersiz olarak nitelendirilen, cevher-nâmelerde yer verilen yada taşı gibi insan hayatındaki bir durumu iyileştirici, düzeltici, kolaylaştırıcı olduğuna inanılan taşlardır.

Değersiz taşlarla ilgili inanışları ele alan bir başka çalışma da Mehmet Yardımcı’ya (2008) aittir. Yardımcı, “Geleneksel Kültürümüzde Taş ve Zile’de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar” başlıklı bildirisinde yada taşı gibi kültürlerde tılsımlı taşlar olarak adlandırılan taşlara değinerek Zile’de taşlarla ilgili uygulamalardan bahsetmiş, Türk lehçelerinde yada taşına verilen isimlere de yer vermiştir.

2.4. Tarihî Dönemlerde Değerli Taşların Elde Edilme ve Süs Dışında Kullanılma Şekilleri

Tarih boyunca medeniyetlerin kurulmasında, gelişmesinde katkısı yadsınamayan öğelerden biri de yer altı kaynakları olmuştur. Coğrafi olarak bu konuda şanslı olan toplumlar olduğu gibi,

40 Konuya örnek teşkil etmesi adına şu çalışmalara da bakılabilir: (Köprülü, 1925), (Seyfi,1925), (Öğreten,2000), (Aynakulova,2003), (Güney,2018).

kendi coğrafyalarında bulunmayan yer altı kaynaklarını, başka medeniyetler vesilesiyle elde edenler de olmuştur. Toplumlar bu kaynakların işlenmesi, hangi alanlarda, nasıl kullanılacakları gibi bilgilere bazen kendileri bazen de başka toplumlar aracılığıyla sahip olmuşlardır. Bu başlık altında ele alacağımız çalışmalar tarihin farklı dönemlerinde ve medeniyetlerde değerli taşların, madenlerin, minerallerin elde edilişi, işlenişi, bilinen alanların dışında kullanım sahaları ve bunlarla ilgili yazılan eserlerle ilgilidir. Bu başlık altında bahsedilecek olan sekiz çalışmadan ikisi lisansüstü tez, altısı ise makaledir.

İbrahim Duman'a ait "Ortaçağ Silâh Tarihi Araştırmalarında Cevâhir-Nâmelerin Önemi" adlı çalışmada (2019), "Orta Çağ silâh tarihi araştırmalarının en önemli kaynaklarından bir tanesinin de cevâhir-nâmeler olduğu, doğada bulunan taşlar, metallere (madenler), mineraller ve kıymetli taşlar üzerine yazılan bu eserlerin bilinen konularının dışında özellikle demir madeninin anlatıldığı kısımların silah tarihi hakkında da önemli bilgiler barındırdığını, yine bu eserlerde silah imalatında ve aksamında kullanılan çeşitli taş ve madenler hakkında da ilginç bilgilere rastlandığı" (Duman, 2019, s. 208) belirtilmiştir. Duman, çalışmasında Orta Çağ'da İslâm dünyasında kaleme alınan cevher-nâmelerin silâhların geçmişine dair önemli kaynaklar olduğunu ifade etmiştir.

Sema Arslan tarafından 2021'de yapılan "Eski Mezopotamya'da Değerli Taşlar ve Kullanım Alanları" başlıklı doktora tezinde (2021) Eski Mezopotamya'daki "değerli taşların mineralojik özellikleri ve genel kullanım alanları" (Arslan, 2021, s. 3) ele alınmıştır. Çalışmada, Mezopotamya'nın "değerli taşlar bakımından zengin olmadığı, bölgedeki uygarlıkların gelişimiyle birlikte taşlara, minerallere ve madenlere ihtiyacın artmasıyla değerli taşların ve egzotik materyallerin ticaret yoluyla elde edildiği" (Arslan, 2021, s. VI) söylenmiştir. Mezopotamya'da değerli taşların büyümlü olarak görüldüğü, onlara çeşitli anlamlar yüklediği ve bu taşların geleneksel uygulamalarda ve sağlıkla ilgili metinlerde yaygın bir biçimde kullanıldığı ifade edilmiştir. Mezopotamya kayıtlarının mineraloji ve petroloji dallarındaki zenginliğinin ve Mezopotamya uygarlıklarında değerli taşların ne kadar çeşitli alanlarda kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konuyla ilgili yapılan bir diğer lisansüstü çalışma da Orta Çağ İslâm dünyasında "inci, mercan, yakut, yeşim, fildişi, safir" gibi değerli taşların üretimi, hangi amaçlarla kullanıldığı, ticareti ve Orta Çağ İslâm dünyasındaki fonksiyonlarının değerlendirilmesi hakkındadır. Uğur Arabacı (2022), çalışmasında ele aldığı bu değerli taşların; oluşum serüveni, adlandırılması, bulunduğu coğrafi bölge, üretimi, sağlık alanında faydaları, ekonomik değeri ve ticareti, hediye olarak sunulması, süs eşyası ve mehr olarak kullanımı hakkında bilgi vermiştir.

Daha çok halk hekimliği ve birtakım mistik özellikleriyle ele alınan taşlardan olan kartal taşı hakkında Sema Arslan'ın bir makale (2021) çalışması mevcuttur. Yazar, çalışmasında kartal taşının Mezopotamya'da ve Antik Çağ'da kullanıldığına dair bilgileri tarihsel süreç içerisinde benzer bilgilerle ortaya koymaya çalışmıştır. Hamilelik taşıyla ilişkilendirilmiş olan kartal taşına dair bilgileri temel kaynaklardan taramış, elde ettiği bulguları sınıflandırarak kartal taşının

(aban erê-taşının) semantiği hakkında bilgi vermiş, taşın kullanımına dair Etana Efsanesi’ni incelemiş, kartal taşının Mezopotamya ile ilişkilendirilen kısmını sunmaya çalışmıştır. Taşın kullanımına dair Antik Çağ’daki çeşitli yazarlardan, İslâm bilim tarihine ve Orta Çağ’a dair bilgiler örneklendirilerek zamanımızda hala uygulanmaya devam eden bazı geleneksel inanç türlerinden bahsedilmiştir.

Hatice Uyanık ve Ayşe Nur Morkoç tarafından yazılan “Tunç Çağı’nda Mezopotamya’da Lapis Lazulinin Temini” adlı makalede (2021) lapis lazulinin yani lacivert taşının Mezopotamya coğrafyasında kaynağının olmamasına rağmen erken tarihlerden itibaren bilindiği söylenmiş ve Tunç Çağı’nda Mezopotamya uygarlıklarından özellikle de Sümerler tarafından talep edilen bir taş olduğu belirtilmiştir. Mezopotamya uygarlıklarının lacivert taşını kendileri kullanmakla kalmayıp onun Mısır ve Anadolu’ya taşınmasına da öncülük ettiklerini, Mezopotamya’da bulunmayan ama ithalatı yapılan değerli taşlar arasında olduğunu öğrendiğimiz yazıda, bu taşın “Tunç Çağı’nda Mezopotamya toplumlarınca hangi kaynaklardan temin edildiği, bölgeye nasıl ulaştığı, hangi alanlarda kullanıldığı ve bu taşa ne tür anlamlar yüklediği hakkında bilgiler” (Uyanık ve Morkoç, 2021, s. 160) de bulunmaktadır.

Yaşar Bedirhan ve Naime Süder tarafından kaleme alınan “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Kullanılan Madenler ve Maden İşletmeciliği” adlı yazıda (2022) Orta Çağ coğrafyasındaki yer altı kaynaklarının zenginliğinden; bakır, altın, gümüş, kalay, tunç, demir, tuz, lacivert taşı gibi madenlerin ihraç edildiğinden ve söz konusu madenlerin günlük, iktisadi ve ticari hayatta önemli bir yere sahip olduklarından, süs eşyaları, savaş araç-gereçleri gibi farklı alanlarda bu madenlerden istifade edildiğinden bahsedilmiştir.

“Bozkır Türk Kültüründe Gümüş’ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması” (2017a) ve “Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması” (2017b) adlı çalışmalarında Kürşat Koçak, bozkır kültüründeki kavimlerin yerleşik kavimlerden metali nasıl kullanacaklarını öğrendiklerini, otlak ararken metal cevher yataklarını bulduklarını, metalleri fırınlarda eritmeyi ve çeşitli aletlerle işlemeyi öğrendiklerini belirtmiştir. Koçak, çalışmasında bozkır kültürü kavimlerinin metali keşfetmeleriyle geliştiklerini, süs eşyalarının yapımında gümüş, altın ve meteor kökenli demir kullandıklarını, bozkır kültüründe altının takı ve süs eşyaları yapımında kullanıldığını bildirmiştir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yazımızda müstakil olarak telif/tercüme cevher-nâmeler ve bunların Cumhuriyet dönemindeki yayınları hakkında bilgi vermeden önce, cevher-nâme olarak hazırlanmasa da birçok geçerli özellik ve sebebe bağlı olarak tarihî tip metinlerinde kendileriyle ilgili bir bölüm veya bahislerle yer verilen eserlerden bahsedilmiştir. Yine bu bölümde Cumhuriyet döneminde cevherler/madenler/değerli taşlarla ilgili yapılan ancak konuları gereği fen bilimlerine dâhil edilebilecek çalışmalara dipnotlarda kısaca değinilmiştir.

Çalışmamızın asıl konusu olan müstakil cevher-nâmeler “Cevher-nâmelerin Cumhuriyet Dönemi Neşirleri Üzerine” başlığı altında 11. yy.’a ait 1, 15. yy.’a ait 4, 16. yy.’a ait 5, 17. yy.’a ait 2, 18. yy.’a ait 1, 19. yy.’a ait 1 ve yazılış/tercüme tarihi belli olmayan 3 adet olmak üzere toplamda 17 cevher-nâmeden söz edilmiştir. Bunların 6’sı teliftir. Aslında tercüme olmasalar bile birçok cevher-nâme yazarı kendisinden önce yazılan ve bilinen meşhur cevher-nâmelerden etkilenmiş, onlardaki bilgilerden yararlanmışlardır. Bazıları hangi cevherîden ve eserinden yararlandığını bildirmiş, bazı eserlerde ise bilgi aktarımlarında ünlü cevher-nâmelerden veya yazarlarından bahsedilmiştir.

Tercüme olarak tanıttığımız 7 cevher-nâmeden sadece 1’i Arapça bir eserden tercümedir, diğer tercüme Farsçadan yapılmıştır. Tercümeler yapılırken bazı mütercimler, kendi dönem ve muhitlerinde çok da gerekli olmayan bilgileri çevirilerine dâhil etmemişler, kimileri de tercüme ederken yaptıkları bu fayda odaklı bilgi elemelerinin yerine kendi deneyim ve birikimlerinden oluşturdukları kısımları ilave etmişlerdir. Telif-tercüme olarak nitelendirebileceğimiz bu türde 4 eser mevcuttur. Çalışmamızda her bir cevher-nâmenin yazarı/mütercimi, yazılış/tercüme tarihi, nüshaları, muhtevası ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu 17 cevher-nâme ile ilgili Cumhuriyet döneminde 8 kitap, 13 makale, 1 lisans bitirme tezi, 3 yüksek lisans tezi ve 1 doktora tezi olmak üzere 26 çalışma tespit edilmiştir.

“Cevherler ve Cevhernamelerle İlgili Tematik Çalışmalar” başlığı altında tıp-halk hekimliği, edebiyat, halk inanışları ve tarihi dönemlerde değerli taşların elde edilme ve süs dışında kullanılma şekillerini konu alan toplam otuz beş çalışmadan bahsedilmiştir. Bunlardan 2 tanesi cevher-nâmelerle ilgili genel bilgiler içeren çalışmalardır. Tıp-halk hekimliği başlığı altında ele alınan 5 çalışma cevherlerin tıbbi faydaları hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmalar cevherler veya cevherlerden bahseden eserlerin tıbbi fayda ve zararlarıyla ilgili kısımlarından hareketle hazırlanmıştır.

Değerli taşlarla ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu klasik edebiyat sahasına aittir. Yazımızda “Edebiyat Metinlerindeki Cevherlerin İzinde” başlığı altında yer verilen bu alandaki toplam çalışma sayısı 18’dir. Bu çalışmaların çoğu klasik edebiyatın bir yüzyılında veya bir şairin divanında kullanılan değerli taşlarla ilgilidir. Konuyu ele alan 2’si yüksek lisans tezi, 6’sı makale ve 2’si bildiri olmak üzere 10 çalışma bulunmaktadır. Değerli taşların redif-kafiye olarak kullanıldığı şiirleri ele alan 2 makale, tek bir maddeyle ilgili yazılan 3 makale ve takı-aksesuar olarak değerli taşları işleyen 1 makale bulunmaktadır. Bu başlıkta ele aldığımız 1’i yüksek lisans tezi ve 1’i makale olmak üzere 2 çalışma da eski Türk dili metinlerinde ve Çağatay dönemi Türk edebiyatında cevherlerin ele alınışı hakkındadır. Cevher-nâmelerin dil özellikleriyle ilgili çalışmaların az olmasının nedeni olarak telif veya tercüme cevher-nâme yayınlarında çoğunlukla dil incelemesi bölümlerinin yer alması görülebilir.

“Halk İnanışları” başlığı altında değerlendirilen çalışmalar genellikle değerli taşlardan ziyade yarı değerli ya da değersiz olarak adlandırılan; ancak kültürel zeminde kutsal sayılan ya da büyüsel bir etkisi olduğuna inanılan “yada taşı” gibi taşlarla ilgilidir. Bu alandaki çalışmalar

sayıca çok fazla olduğu için bu başlık altında 1 kitap ve 1 makale çalışmasından bahsetmekle yetinilmiş, konuyla ilgili birkaç çalışmaya dipnotta yer verilmiştir.

Değerli taşların, madenlerin, minerallerin insanlık tarihindeki yerinden, kullanımından bahseden çalışmalar “Tarihi Dönemlerde Değerli Taşların Elde Edilme ve Süs Dışında Kullanılma Şekilleri” başlığı altında incelenmiştir. Bu başlık altında yer verilen 8 çalışmadan 5’i (1 doktora, 1 yüksek lisans tezi ve 3 makale) tarihin bir döneminde değerli taşları inceleyen çalışmalardır. Tek bir maden/cevheri konu alan 2 makale ve cevher-nâmelerin önemiyle ilgili 1 makaleden söz edilmiştir.

Buraya kadar yazımızda ele aldığımız eserler, yazıldıkları yüzyıl, telif, tercüme veya telif-tercüme olup olmadıkları ve tercüme iseler hangi dilden tercüme edildikleri bağlamında değerlendirilmiş, cevherler ve cevher-nâmeler üzerine yapılan çalışmalar konularına göre tasnif edilmiştir. Yazımızın bundan sonraki kısmında bugüne kadar konuyla ilgili yapılan ve değerlendirdiğimiz çalışmalar ile gelecekte yapılacak çalışmalarla ilgili birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Arap harfli yazma eserlerin neşri hususunda, çalışmaların merkezinde şüphesiz çeviriyazılı metin kısmı vardır. Metin kısmında yazım kurallarına transkripsiyon alfabesi müsaadesince uymak, metnin anlaşılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Cevher-nâmelerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda çeviriyazılı metin kısmında noktalama işaretlerinin kullanılmaması, bap/fasıl/makale olarak adlandırılan ana veya alt bölüm başlıklarının ve eserde madde başı olan veya hakkında açıklamaların yapıldığı “cevher” adlarının fark edilir şekilde verilmemesi çalışmalardan istifade etmeyi güçleştiren durumlardır. Yapılacak çalışmalarda noktalama işaretlerinin kullanılması, metin içindeki bölüm/madde başlıklarının belirgin ve düzenli bir şekilde verilmesi ilgili bölümlere okuyucu veya araştırmacının daha rahat ulaşmasını, ve bilgiden faydalanmasını sağlayacaktır.

Cevher-nâme çalışmalarıyla ilgili bir diğer durum da metinlerin anlaşılabilirliğidir. Son dönemlerde Arap harfli metinlerin Latin alfabesine aktarılmasının yanında metinlerin diliçi çevirisi de yapılmaya başlanmıştır. Çok gerekli olmasına rağmen bugüne kadar yapılan metin neşirlerinde diliçi çeviri kısmı ihmal edilmiştir. Özellikle Türk dili ve edebiyatı alanında yeni yeni filizlenen bir çalışma alanı olarak diliçi çeviri eski harfli metinleri anlama ve metinlerden faydalanma açısından önemlidir.⁴¹ Değerli taşlara ve cevher-nâmelere karşı ilgi her geçen gün artmaktadır. Bu metinlere günümüzde de rağbetin arttığı hususunu göz önünde bulundurarak Arap harfli cevher-nâmelerin, sadece Latin alfabesine aktarılmasının yeterli olmadığı, aynı zamanda diliçi çevirilerinin de yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Cevher-nâmeler gibi terimler bakımından zengin olan bilim dallarından biriyle ilgili olan eserler için diliçi çeviri, bir nevi mecburiyet olarak görülmelidir. Cevher-nâmelerle ilgili çalışmalarda diliçi çeviriye pek gerek duyulmamasının sebebi muhtemelen metinlerin söz varlığıyla ilgili yapılan dizin-sözlük çalışmalarıdır. Ancak cevher-nâme gibi terim bilgisi gerektiren metinlerde bazen -asıl metne

41 Diliçi çeviriyle ilgili ayrıca bk. (Yazar ve Kaçar, 2022).

fazla müdahale etmenin orijinallığe zarar vereceği düşünöldüğünde- diliçi çeviri bile yetersiz kalabilmektedir. Diliçi çevirilerinin gerekliliği kanaatimizce tartışmasız olan bu metinlerin, daha doğru anlaşılmalari için metinlerimizin diliçi çevirileri yanında notlandırılmalarının da gerektiğini ifade eden Mücahit Kaçar'ın (2022) konuyla ilgili çalışmasında önemine dikkat çektiği gibi metnin sadeleştirme esnasında da mutlaka ilave bilgiler ve açıklamalarla beslenmesi gerekir. Örneğin, “zengâri” bakır yeşili renginde bir zümrüt çeşididir. Metinde Türkçe tek ya da az kelimeyle ifade edilemeyen veya karşılığı bulunmayan “zengâri” gibi terimlerde iki yola başvurulabilir: 1. Asıl sözcük, sadeleştirilmiş metinde korunup açıklaması/karşılığı yanında () işareti içinde verilebilir. 2. Asıl sözcük, sadeleştirilmiş metinde korunup açıklama/karşılık dipnotta verilebilir. Asıl metindeki sözcüğün Türkçe tek veya iki sözcükle karşılanması mümkün değilse terimlerin sadeleştirilmesi tercih edilmemelidir. Terim sadeştirmesine başka bir örnek olarak “Kıbrısî sac” (zâc-ı kıbrusî) biçimi önerilebilir.

Cevher-nâmelerde en sık karşılaşılan terimlerden biri de ölçü birimleridir. Ölçü terimlerinin sadeleştirilmesiyle ilgili örnek olarak “dirhem” verilebilir. Sadeleştirilmiş metinde “3,2075 gr.” yazmak yerine dirhem karşılığı olarak bu bilgi dipnotta verilmelidir. Başka bir örnek de yer adlarıyla ilgili verilebilir: Sıklıkla yakut madeninin etrafında bulunduğu yerlerden biri olan “Serendîb Adası” yerine “Sri Lanka Adası” demek metnin tarihi üslubunu ve dokusunu bozacaktır. Onun yerine yine dipnotlarda açıklamalar yapmak hem metnin anlaşılabilirliği hem de metni anlayacak derecede yeterli bilgi birikimine sahip olmayan okuyucuları, her defasında –varsa– sözlük kısmına yönlendirip yormaması açısından önemlidir.

İncelediğimiz çalışmalarda yukarıda da bahsettiğimiz gibi diliçi çevirisi yapılan neşirler yok denecek kadar az olmakla birlikte hemen hemen her çalışmada dizin-sözlük bölümü yer almaktadır. Metinlerin anlaşılabilirliği adına herhangi bir konuda yazılan eserler için bile gerekli olan dizin-sözlük bölümü bazen amacının altında bir seviyede kalmıştır. Bazı çalışmalarda – özellikle dil alanındaki çalışmalarda– tercih edilen yöntem gramatikal dizin olmuştur. Bununla birlikte metinde geçen söz varlığını ortaya koyan ve sözcüklerin anlamını vererek metnin anlaşılmasına katkı sağlayan dizin-sözlük çalışmaları bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda ise basit bir dizin sunulmuştur. Bu dizinlerde sadece metinde terim olarak kabul edilebilecek cevher, yer, kişi, eser gibi sözcüklerin geçtikleri yerler bazen anlamlarıyla birlikte verilirken bazen de sadece metinde buldukları sayfa ve satır numaraları verilmekle yetinilmiştir. Cevher-nâmelerle ilgili çalışma yapacak bir araştırmacı için metinde terimlerin buldukları yerlere ulaşması adına bu tarz dizinler de önemlidir. Ancak diliçi çevirisi yapılmamış veya metin neşri esnasında metindeki terimler notlarla izah edilmemiş bir çalışmada “basit dizin” de basit kalacaktır. Onun yerine dizin-sözlük hazırlanması daha doğru ve yararlı olacaktır. Gerek gramatikal dizin-sözlük, gerekse dizin-sözlük olarak hazırlanmış dizinlerde cevher adları dışında mutlaka olması gereken alt başlıklar; yer, kişi, eser ve özellikle ölçü adları dizinleridir. Cevher-nâmelerin sahip oldukları terim varlığı içerisinde yer, kişi, eser ve ölçü adlarından oluşan dizinler hem metni anlamada hem de metinle ilgili yapılacak disiplinlerarası çalışmalar için aranan bir özelliktir.

Cevher-nâmeler gibi bir açıdan da bilim tarihini ilgilendiren çalışmaların anlaşılması için neşredilen metinlerin sadeleştirilmesi konusundaki düşünce ve önerilerimizden yukarıda bahsettik. Kısmen aynı konuyla ilgili değerlendirilebilecek bir durum da çalışmalarda eserlerin muhtevasını ele alan kısımlardır. Çalışmaların bir kısmında eserlerin muhteva kısmı alanla ilgili olmayan okuyuculara bile hitap edecek kadar ayrıntılı ve açık, sade dille verilirken, bazı çalışmalarda bu kısım yeterince ele alınmamıştır. Bu da eski terimsel bilgiye sahip olmayan cevher-nâme okurunun eserden istifadesi konusunda belirsizlik yaratabilir. Sadeleştirme yönteminin tercih edilmemesi durumunda eserin muhteva bölümündeki bilgiler, cevherlerle ilgilenen her okuru bu çalışmadan yararlanıp yararlanamayacağı hakkında fikir sahibi yapmalıdır.

Cumhuriyet dönemindeki cevher-nâme çalışmalarıyla ilgili olarak bahsetmek gereken bir diğer önemli konu da bu çalışmaların bazısında eserlerin nüshaları hakkındaki bilgilerin yanlış veya eksik olmasıdır. Söz konusu çalışmaların yeniden ele alınıp yayımlanması halinde nüshalarla ilgili müracaat edilen kaynaklar tekrar kontrol edilmeli, hatta ilgili kütüphane koleksiyonlarındaki kayıtlarına ulaşılmaya çalışılmalıdır.

Bir “cevher” ne kadar zor temin edilirse, ne kadar nadirse kıymeti de aynı oranda artar. Cevher-nâmeler de bugüne kadar yapılan çalışmalardan da görüldüğü üzere nadir ve zor bulunan eserlerdir. Bu sebeple hâlihazırda tamamlanmış çalışmalarda eksiklikler varsa giderilmeli, diliçi çevirisi yapılmadan neşredilen cevher-nâme metinleri konuyla ilgili okurlar için sadeleştirilip notlandırılmalı, yeni yapılacak neşir çalışmalarında yukarıda vurguladığımız öneriler dikkate alınmalıdır. Bütün bu çalışmaların nihayetinde, cevher-nâme yazın külliyatı ve cevher-nâme terimleri sözlüğü gibi çalışmaların hazırlanabileceğini söylemek gerekir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abalı, S. (2006). Değerli Taşların Flame Fusion Metodu ile Katılaştırılması. *Metal Dünyası*; Sezgin, F. (2007). *İslam'da Bilim ve Teknik*. (Abdurrahman Aliy, Çev.) İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları.
- Acıduman A. ve Arda, B. (2014). Tıp Tarihi Açısından Hubeys bin İbrahim et-Tiflisi: Eserleri, Katkıları. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 67(2), s. 51-56.
- Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aksoy, G. (2018). *Aristoteles'in Taşlar Kitabı: Kitâb-ı AHCâr li-Aristâtâlis*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Aktürk M. (1998). Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, Cevher-nâme (İnceleme-Metin). (Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

- Alan, S. (2023). Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 63(1), s. 37-60.
- Arabacı, U. (2022). Orta Çağ İslâm Dünyasında Değerli Taşlar: İnci, Mercan, Yâkût, Yeşim taşı, Fildişi, Safir. (Yüksek Lisans Tezi). Amasya Üniversitesi, Amasya.
- Aras, Ö. (2023). et-Tifâşî ve Değerli Taşlara Dair Eseri: Ezhârü'l-efkâr fi Cevâhiri'l-ahcâr. *Dergiabant* 11(2), 323-343.
- Argunşah M. (1991). 15 Yüzyılda Yazılmış Tuhfe i Murâdî İsimli Cevhernâmede Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler. *Türklük Araştırmaları Dergisi* (6), s. 1-20.
- Argunşah, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî: İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara. TDK Yayınları.
- Arslan, S. (2021). Eski Mezopotamya'da Değerli Taşlar ve Kullanım Alanları (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Arslan, S. (2021). Eskiçağlardan Günümüze Kartal-Taşı/Hamilelik-Taşı ve Bu Taşın Kullanım Alanları Üzerine Bir Değerlendirme. *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(1), s. 95-107.
- Arvas, H. S. (2021). Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divanı'nda Maddî Kültür (Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi, Düzce.
- Aslan, R. Keskin (2021). Celilî Divanı'nda Değerli Taşlar. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi -Yûnus Emre'den Mehmed Âkîf'e Şiir Özel Sayısı-* s. 312-330.
- Aybet, N. (1987). Fuzûlî Dîvânî'nda Maddî Kültür (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Aydın, E. (2013). Şîfa' el-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd (İnceleme-Metin-Dizin). (Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Aydın, F. (2023). Aşk Yolunun Kara Taşları: Divan Şiirinde Taşlar. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 10(30), s. 255-281.
- Aydın, M. B. ve Murad, S. (2019). *Nizâmü'l-Edviye-Sakızlı İsa Efendi*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Aydüz, S. (2000). "İbnü'n-Nakîb el-Halebî". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 21: s. 164-165). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aynakulova, G. (2003). "Türk Kültüründe Yada Taşı". E. Semih Yalçın (Ed.) *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan* içinde (148-187). Ankara: Berikan Yayınları.
- Batur H. (2015). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Şiirlerinde Maddî Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları (Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Batman.
- Bayraktar, T. (1979). *Cevher Hazırlamada Zenginleştirme Öncesi İşlemler*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası.
- Bayram, E. (2010). Fehîm-i Kadîm Dîvânî'nda Kültür Unsurları (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Bedirhan, Y. ve Süder, N. (2022). İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Kullanılan Madenler ve Maden İşletmeciliği. *Academic Social Resources* 7(35), s. 273-289.
- Bektaş, İ. (2008). Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir (İnceleme-Metin-Dizin). (Yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Bozaslan, S. Uysal (2019). Divan Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Değerli Taşlar. Mustafa Aça (Ed.), *Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (370-395). Çanakkale: TOKÜAD Yayınları.

- Buçukcu, Z. (2018). Klasik Türk Şiirinde Kuhl-i Cevâhir ve Tûtiyâ Üzerine Bazı Dikkatler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 2(4), s. 195-200.
- Çağlayan, B. (1989). Yahyâ Bey Dîvânı'nda Maddî Kültür Unsurları (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çakırlar, H. (2023). Antik Çağ'da Değerli ve Yarı Değerli Taş İşçiliği. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çelebioğlu, Â. (1989). "Ahmed Bîcan". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2: s. 49) İstanbul: TDV Yayınları.
- Çetin, K. (2022). Ahmed Paşa ve Ahmed-i Rıdvân'ın "La'l" Redifli Kasidelerinin Mukayesesi. *RumeliDE* (26), s. 582-602.
- Çetin, K. ve Uzunburun, M. (2023). Nazire Geleneği Bağlamında ve Rediflerin İzinde Elmasın Işıltısını Takip Etmek. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6(3), s. 665-718.
- Çiçek, H. (2017). Es-Suyûtî'nin Makâmât'ında Konuşan Değerli Taşlar: El-Makâmatu'l-Yâkûtiyye Örneği. *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1(2), s. 21-42.
- De Boer, T. J. (1988). "İhvânü's-Safâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 22: s. 1-6), İstanbul: TDV Yayınları.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevâhir-nâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhir-nâme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14(14), s. 1-64.
- Dikmen, M. ve Çetin, K. (2012). Klâsik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları. *Bilgi* (61), s. 71-98.
- Duman, İ. (2019). Ortaçağ Silâh Tarihi Araştırmalarında Cevâhir-Nâmelerin Önemi. *TAD* 38(66), s. 208-223.
- Duman, İ. (2020). Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar Devrine Ait Az Bilinen Bir Kaynak: Cevâhir-nâme-yi Nizâmî. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (12), s. 261-276.
- Düzlü, Ö. (2018). Seyyid Vehbî Dîvânı'na Göre 18. Asırda Osmanlılar'da Sosyal Hayat (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, (2017). *Biyografi ve Arapça Orjinalinden Tercüme* (E. Sonnur Özcan, Çev.) Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eflatun, M. (2023). Klasik Türk Şiirinde Türk Mitolojisinin İzleri: Yada ve Galebe Taşı Örnekleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (6), s. 570-601.
- Eliacıık, M. (2012a). Şifâ'iyeye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar. *İdil Dergisi* 1(5), s. 8-31.
- Eliacıık, M. (2012b). Şaban Efendi'nin Şifâ'iyeye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar. *The Journal of Academic Social Science Studies* 5(6), s.189-203.
- Erdem, S. (1989). "Akik". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2: s. 262-263). İstanbul: TDV Yayınları.
- Erginöz, G.Ş. (2020). Aristoteles'e Atfedilen bir Mineraloji Kitabı ve Bilim Tarihindeki Yeri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21(2), s. 445-448.
- Erkoyun, H. ve Bozkurt, R. (2005). Değerli Taş Aramalarına Bir Örnek: Zümrüt. *Uluslararası Değerli Taşlar ve Metaller Sempozyumu*. İstanbul: Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (2018). *Marifetnâme* (Durali Yılmaz, Sadeleştiren). İstanbul: İpek Yayınevi.
- Esen, P. S. (2020). Senâî-yi Gaznevî'nin Gazellerinde Değerli Taşlarla Süslenmiş Beyitler. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12(4), s. 1255-1268.
- Ethem, M. Yaşar (1990). *A'dan Z'ye Kıymetli ve Yarı Kıymetli Taşlar: Süs Taşları*. Ankara: Mars Matbaası.
- Fehd, T. (2000). "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 22: s. 124-126). İstanbul: TDV Yayınları.

- Fırat, H. (2022). Troya Müzesi Hellenistik ve Roma Dönemi İşlenmiş Yarı Değerli Taşları. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Gök, S. (2018). Tuhfe-i Murâdî'deki "Canavar" Terimi Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 2(4), s. 73-84.
- Gökyay, O. Ş. (1991). Kitab-ı Cevherü'l-Cevâhir. Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde (171-174). İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gümüşatam, G. (2009). Hazâ Kitâbu Hükemâ-yı Tertîb-i Muâlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Güneri, S. (2009). Doğal Taşların Teknik Özelliklerine Göre Kullanım Alanlarının ve Uygulama Parametrelerinin Belirlenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Güney, H. ve Kılıç, S. (2018). "Anadolu'da "Tıpkı Taşı/Yad Boncuğu". *International Academic Research Congress*, s. 3074-3078.
- Gür, M. N. (2016). Ali el-İznîkî'nin "Cevâhir el-Esrâr fî Ma'ârif el-Ahcâr" Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi. (Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Güzel, C. (2021). Anadolu'da Yaşayan Maden (Mineral) Kökenli Halk Hekimliği Uygulamaları ile Nizâmü'l-Edviye'deki Maden (Mineral) Kökenli Devaların Karşılaştırılması. M. Kaçar ve S. Murad (Ed.), *Sakızlı İsa Efendi ve Nizâmü'l-Edviyesi Üzerine İncelemeler* içinde (105-131). İstanbul: DBY Yayınları.
- Hoşten, Ç. (2010). *Cevher Hazırlama ve Zenginleştirme Temel İşlemlerinin Tasarımı*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- İçözü, T. (2001). Anadolu'nun Gemolojik Potansiyelinin Artışında Etmen Olan Bazı Değerli Taşlar (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- İhvân-ı Safâ (2013). *İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair* (Ali Avcu, Çev.). *İhvân-ı Safâ Risâleleri C. II* içinde (75-102), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler: II*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- İzgi, C. (1998). "Hubeyş et-Tiflîsi". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 18: s. 268-270) İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaçar, M. ve Akdağ, A. (2022). *Şerh-i Mücez Fi't-Tıbb-İbnü'n-Neftis'in El-Mücez Fi't-Tıbbi'nin Şerhi-Gelibolulu Sürûri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kaçar, M. (2022). Diliçi Çeviride "Notlandırma" Üzerine. Sadık Yazar, Mücahit Kaçar (Ed.) *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri* içinde (121-151). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kara, S. (2013). Mecmû'atü's-Sanâyi' (Giriş-Dil Özellikleri- Metin-Dizin) (Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Kara, S. (2014). Mecmû'atü's-Sanâyi' ve Dil Özellikleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9(9), s.713-743.
- Kara, S. (2016). Farklı Nüshalar Işığında Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhirnâmesi'nin Tenkitli Metni. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (56), s. 1105-1124.
- Kara, S. (2019). *Kitâb-ı Beyân-ı Sinâ'ât (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, Dizin)*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Kara, S. (2020). *Mecmû'atü's-Sanâyi' (Giriş-Dil Özellikleri- Metin-Dizin)*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Karahan, D. S. (2018). *Dünyada ve Türkiye'de Doğal Taşlar. Fizibilite Etütleri Daire Başkanlığı-MTA. chrome-extension://efaidnbmninnbpcqjpcglclefindmkaj/https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden-serisi/img/DOGALTAS.pdf*.
- Kavak, O. ve Haspolat, Y. K. (Ed.). (2023). *Farklı Yaklaşımlarla Madenler ve Değerli Taşlar*. Ankara: Kadim ve Orient Yayınları.

- Kaya, M. (2002). “Kindî, Ya‘kub b. İshak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 26: s. 41-58), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaya, M. (2007). “Râzî, Ebû Bekir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34, s. 479-485, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaya, M. (2011). “Temîmî, Muhammed b. Ahmed”. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 40, s. 423-424), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaya, M. C. (2013). “Yuhannâ b. Mâseveyh”, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 43, s. 582), İstanbul: TDV Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2007). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kılıç, S. (2011). Takıllarda Kullanılan Organik ve Mineral Taşların İnsan Üzerine Etkileri. *Uluslararası Hakemli Karadeniz Araştırmaları (KARAM) Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* (8), s. 119-132.
- Kırbyık, M. (2007). “Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar”. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* (18), s. 61-75.
- Kırbyık, K. (2012). “Tifâşî”. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 41, s. 148-150, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kırdı, G. (2018). Eski Türkçe Kaynaklarda Geçen İktisadi Kelime ve Kavramlar. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
- Kızıltoprak, H. (2017). Vusûlî Dîvânı’nda Maddî Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları (Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Batman.
- Koçak, K. (2017a). Bozkır Türk Kültüründe Gümüş’ün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Akademik Bakış Dergisi* (64), s. 150-157.
- Koçak, K. (2017b). Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *CAHIJ* (9), s. 275-287.
- Komisyon (2006). *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (I-II cilt)*. İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Köprülü, F. (1925). Eski Türklerde Dini-Sihri Bir An‘ane Yat veya Yağmur Taşı. *Dâru’l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 4(1), s. 1-11.
- Kufacı, O. (2022). Divan Şiiri Metinlerinde Müferrih-i Yâkûtların Akisleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of Academic Social Science)* 10 (135), s. 37-50.
- Kurtuluş, F. (2020). Tansuknâme-i İlhânî (Giriş-Metin-Notlar-Sözlük) (Doktora Tezi). Ardahan Üniversitesi, Kars.
- Kutlar, F. S. (2001). Ahmed-i Bicân’ın Manzum Cevâhir-Nâmesi. *Millî Folklor* (49), s. 81-86.
- Kutlar, F. S. (2003). Değerli Taşlar-I: Fîrûze. *Araştırmalar, İnsan Bilimleri Araştırmaları* 7(8), 57-70.
- Kutlar, F. S. (2005). *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale i Cevâhir-nâme*. Ankara: Öncü Kitap.
- Küçük, P. (1994). Yâdigâr-ı İbni Şerif (İnceleme- Metin- Dizin) (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Küçük, P. ve Yıldız, Y. (2022). *Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr - Baytâr-nâme (Giriş-Metin-Dizin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lavoiser, A. L. (1834). *Mecmû‘a-i ‘Ulûm-ı Riyâziyye* (Başhoca İshak Efendi, Çev.). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Murad, S. (2019). *Cevher-nâme-i Sultân Muradî (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Murad, S. (2023). *Cevher-nâme (İnceleme-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım/Çeviriyazılı Metin-Dizin)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Murad, S. (2024). Değerli Taşların Tıbbi Faydaları Hakkında Cevhernâmelerde Yer Alan Bilgiler. M. B. Aydın (Ed.), *Nil Sarı Armağan Kitabı* içinde (293-303). İstanbul: Hayat Vakfı Yayınları.

- Murad, S. ve Ateş, B. (2018). Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'nin Cevher-nâme'si. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2(3), s. 97-116.
- Oğuz, F. S. Kutlar (2003). İki Türkçe Cevahir-nameye ve Cevherlerin Etkilerine Dair. *Milli Folklor* (58), s. 121-128.
- Oğuz, F. S. Kutlar ve Murad, S. (2021). Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtâtü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, Nüshalarına ve Muhtevasına Dair. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (24), s. 456-474.
- Okumuş, N. (2010). "Şâbân-ı Şifâî". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 17, s. 162), İstanbul: TDV Yayınları.
- Öğreten, A. (2000). Türk Kültüründe Yada Taşı ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması. *Belleten* 64(241), s. 863-900.
- Örs, D. (2022). "Kâşânî, Abdullah b. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 25, s. 4-5), Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, H. (2007). Kaysûnîzâde Nidâi Muhammed Çelebi El-Ankaravî'nin Menâfi'ü'n-Nâs Adlı Eseri (Metin-Dil Özellikleri-Dizin) (57a-99b) (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Özgeriş, M. M. (2016). Değerli Taşlar Yönünden Ahmet Paşa Divanı. *Türkiyat Mecmuası* 26(2), s. 307-324.
- Pekyürek, H. E. (2007). Baki Dîvânî'nda Maddî Kültür (Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Peters, E. F. (1968). Aristoteles Arabus (The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus) Leiden, E. J. Brill. *The Journal of English and Germanic Philology* 21(2), s. 229-258.
- Sakaoğlu, N. (1999). *Dürr-i Mekkûn (Saklı inciler)*, Ahmed Bican Yazıcıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarı, M. (1986). Hayretî Divânî'nda Maddî Kültür Unsurları (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sarı, N. (1998). "Hekimbaşı". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 17, s. 162), İstanbul: TDV Yayınları,
- Sarıkaya, B. (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Sayılı, A. (1951). Fârâbî'nin Simyanın Lüzumu Hakkındaki Risalesi. *Belleten* 15(57), s. 65-79.
- Serin, S. (2020). Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Seyfi, A. R. (1925). Yağmur Taşı Hakkında. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 4(7), s. 77-84.
- Sezen, G. (2021). Taşları Okumak: Devadan Ötesi, Bezoardan Yada Taşına M. Kaçar ve S. Murad (Ed.), *Sakızlı İsa Efendi ve Nizâmü'l-Edviyesi Üzerine İncelemeler* içinde (243-267). İstanbul: DBY Yayınları.
- Sofuoğlu, S. (2017). Şâbân-ı Şifâî, Şifâ'iyeye fi't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi]-Metin- Dizin) (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Şahin, S. Yılmaz ve Özbaş F. (2015), Değerli ve Yarı Değerli Taşların Tanımlanması ve Mineralojik Özellikleri. *Değerli ve Yarı Değerli Taşlar Çalıştayı* içinde (39-51), İstanbul.
- Şeşen, R. (1993). "Câhiz", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 7, s. 24-26), İstanbul: TDV Yayınları.
- Şirinov, A. (2012). "Tûsî, Nasirüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 41, s. 437-442) İstanbul: TDV Yayınları.
- Tanrıverdi, M. ve İpekoğlu, A.Ü. (2002). *Cevher Hazırlama*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Müh. Fak. Yayınları.
- Tanyu, H. (1987). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tez, Z. (2010). *Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

- Tez, Z. (2012). *Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi*. İstanbul: Doruk Yayımcılık.
- Tez, Z. (2021). *Camın Parıltılı Tarihi*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Tılfarlıoğlu, M. (2022). 18 ve 19. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Kadın ve Erkek Şairlerin Divanlarında Değerli Taşların Kullanımı. Alaeddin Bobat ve ark. (Ed.), 3. *Uluslararası Dicle Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi I* içinde (345-357), Diyarbakır: Iksad Publications.
- Tok, E. (2010). Osman Nevres Dîvânı'nda Maddi Kültür (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Tokat, F. (2012). Hezâr fen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabîb"i (İnceleme-Metin-Dizin) (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Pamukkale.
- Tokat, F. (2014). Taş ve Cevherlerin Türkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks* 6(2), s.177-187.
- Toprak, Y. (2017). Kanûni Devri İhtişamının Divan Şiirine Yansıması (Hayâlî, Bâkî ve Taşlıcalı Yahyâ Divanlarında Değerli Taşlar). (Yüksek Lisans Tezi). Çaç Üniversitesi, Mersin.
- Tümer, G. (1992). "Bîrûni", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 6, s. 206-215), İstanbul: TDV Yayınları.
- Türe, A. S. ve Yılmaz, M. (2000). *Kuyumculuğun Doğuşu*. İstanbul; GOLDAŞ Kültür Yayınları.
- Uçar, İ. (2009). Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrah Mes'ûd Giriş- İnceleme-Metin-Dizinler (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Uyanık, H. ve Morkoç, A. N. (2021). Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (45), s. 160-181.
- Yardımcı, M. (2008). Geleneksel Kültürümüzde Taş ve Zile'de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar. *Tarih ve Kültürü ile Zile Sempozyumu* içinde (1-16). Zile.
- Yazar, S. (2011). Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yazar, S. ve Kaçar, M. (Ed.). (2022). *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Yeşilbağ, S. (2019). Muhibbî Divânında Değerli Taşlar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (22), s. 689-712.
- Yıldız, N. (2014). *Cevher Hazırlama ve Zenginleştirme Kitabı* (II cilt). Ankara: Ertem Basım Yayım.
- Yılmaz, F. ve Çayır H. (2019). Doğumunun 1046. Yılında Birûni: Kıymetli Taşlar ve Metaller Araştırması. F. Başar ve ark. (Ed.) 1. *Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (481-492). İstanbul: İstanbul University Press.
- Yılmaz, M. (2008). XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiiri'nde Değerli Taşlar (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Yılmaz Şahin, S. (2019). Türkiye'nin Değerli ve Yarı Değerli Taşları. *Sektör Maden* (72), 26-32.
- Zorlu, T. (2018). Tıbbın Organizasyonu ve Etik: Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası Örneği. *Adıyaman Üniversitesi Bilim Kültür Dergisi* 7(17), s. 79-123.
- Zülfikâr, T. (1994). "Dineverî, Nasr b. Ya'kûb", *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C: 9, s. 359, İstanbul: TDV Yayınları.

